

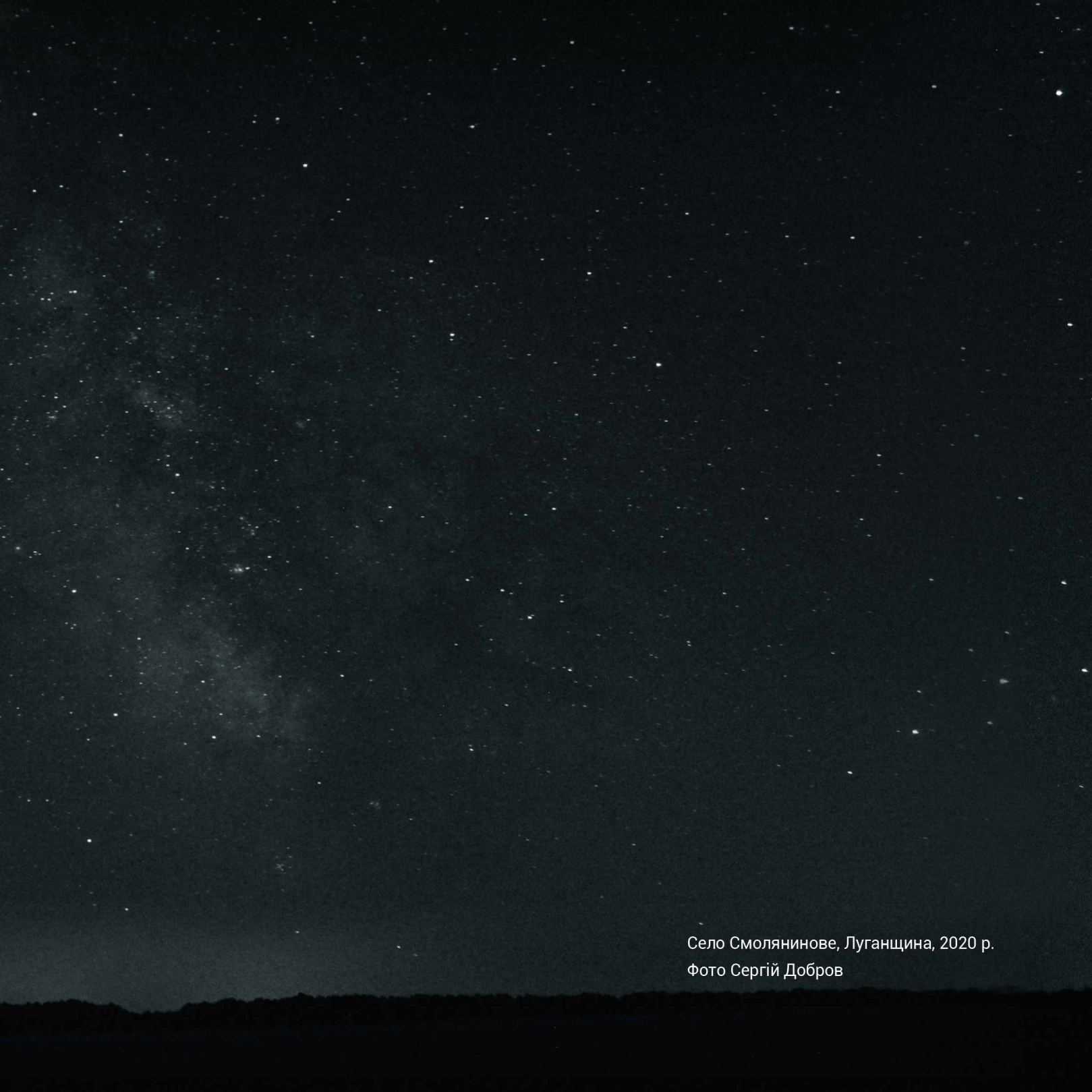
шляк

ПОЗНАЧЕНИЙ СІЛЛЮ

СОЛОНА ІСТОРІЯ
СХОДУ УКРАЇНИ

Донецький край під покровом Чумацького шляху

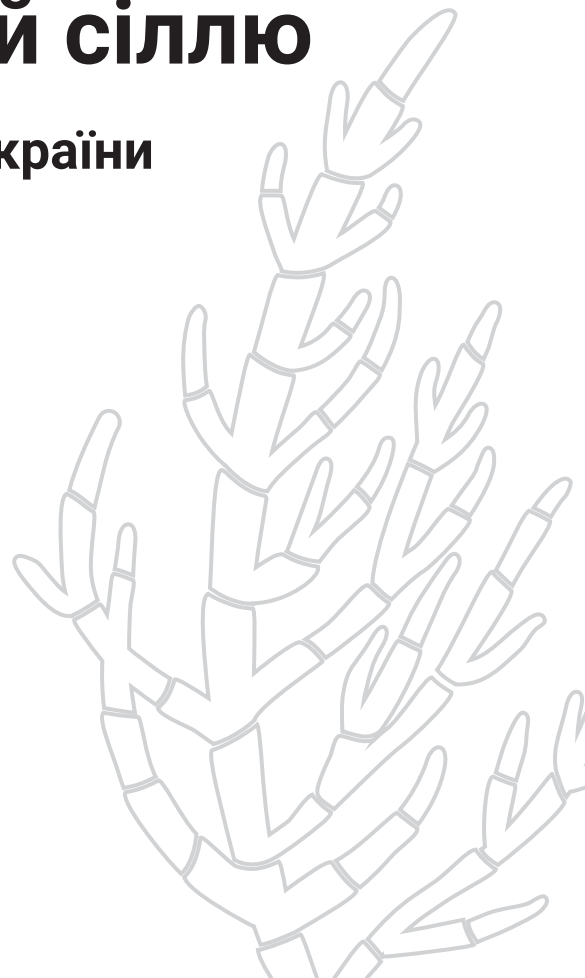

Село Смолянинове, Луганщина, 2020 р.
Фото Сергій Добров

Шлях, позначений сіллю

Солоні історії Сходу України

Ш70

УДК 94 (477.61/.62)

Шлях, позначений сіллю. Солона історія Сходу України / укл. М.В. Кулішов, О.В. Дрогомирецька, Я.В. Синиця. – Краматорськ: «Друкарський дім», 2022. – 102 с.

Сіль – то суть, без якої немає нічого, але з якою все стає таким, яким покликане бути. Сіль – як суть: її має бути і не більше, і не менше, а лише стільки, скільки потрібно для вирішення суті.

Ці слова, сказані кимось мудрим і досвідченим, стали насправді доленосними для команди однодумців, котрі відкрили для себе забуті сторінки історії солевидобутку на землях теперішньої Донецької області та прилеглих територій Харківщини і Луганщини. Зроблені відкриття настільки вразили і полонили, що стали поштовхом до цілого ряду наступних кроків з популяризації соляної історії краю, зокрема й до створення цього краєзнавчого видання.

Книга доповнена значною кількістю ілюстрацій, мап і фотографій, що робить її інформативнішою і презентативнішою. Видання розраховане на краєзнавців, туристів, мешканців регіону.

Може використовуватися викладачами вищих та загальноосвітніх навчальних закладів, студентами і школярами. Містить цікаву й цінну інформацію для широкого кола читачів.

Книга видана в рамках реалізації проєкту ZMINA 2.0 «Субгранти для культурних проєктів» фонду ІЗОЛЯЦІЯ за фінансової підтримки Європейського Союзу. Зміст книги є виключною відповідальністю ГО «ЦПГА «Крила» і не обов'язково відображає позицію Європейського Союзу та фонду ІЗОЛЯЦІЯ.

ІЗОЛЯЦІЯ
PLATFORM FOR CULTURAL INITIATIVES

ПРИСВЯТА

Тим, хто в різні часи і в усі періоди натхненно працював – краєзнавці, фотографи, митці – і створював позитивний імідж Донецького краю,

з повагою

Тим, хто зараз на передній лінії фронту чи в глибокому тилу – колеги, друзі, невідомі нам люди – працюють на Перемогу,

з вдячністю

ЗАСТОРОГИ

1. Матеріали, представлені в книзі, збиралися і готувалися до друку протягом 2019 – 2021 рр. і не містять інформації про події 2022 року на даній території України.
2. У книзі присутні тексти російською мовою, що є прямими цитатами з джерельної бази, переклад яких, на думку Авторів, значно погіршує їх зміст та не передає відповідного історичного тла згадуваних подій.

«Шлях, позначений сіллю»

На мандрівній мапі України уже є декілька регіонів, які, згадавши своє історичне минуле, відоме покладами солі та її видобутку, пробують використовувати його в своїй туристичній галузі.

На Заході України розвиненим було добування солі шляхом виварювання (діюча солеварня в Дрогобичі, залишки історичних солеварень у Долині та Болехові) та добування шахтним способом (Солотвино, Калуш); Південь України – Херсонщина й озера Присивашья – і тепер пропонує випарену природним способом сіль, за якою ще сотні років тому приїжджали чумаки.

Схід України – Донецщина – також має свою давню історичну традицію, не менш багату і цікаву, та непогано збережений потенціал видобутку солі та її широке використання від недіючих промислових споруд до працюючих шахт Артемсолі, лікувальних вод Слов'янського курорту, і різноманітну палітру історичних подій, які пов'язані зі сіллю.

Проект «Шлях, позначений сіллю» має на меті розвиток туризму Північної Донецчини через створення нових тематичних продуктів на основі сучасної інтерпретації солі і соляного промислу Донецчини.

«The Path Marked by Salt»

There are already several regions on the traveling map of Ukraine known for salt deposits and its extraction, which are trying to use it in their tourism industry.

The extraction of salt by boiling was developed In the West of Ukraine (the active saltworks in Drohobych, remains of historical saltworks in Dolyna and Bolekhiv) and by mining (Solotvyno, Kalush); South of Ukraine – Kherson region and Prysyvashya lake – and now offers naturally scorched salt, for which the chumaks (Ukrainian oxcart drivers) came hundreds of years ago.

In the East of Ukraine – Donetsk region – also has its long historical tradition, either rich and interesting, the potential of salt extraction and its widespread use from no-capable industrial structures to the working mines of Artemsolі is well preserved, medicinal waters of the Sloviansk resort and a diverse palette of historical events that are associated with salt.

The Object: Development of tourism in the northern Donetsk region by creating of new thematic products based on a modern interpretation of salt and salt fisheries of the Donetsk region.

«Der Weg im Zeichen des Salzes»

Auf der Reisekarte der Ukraine sind immer mehr Regionen zu finden, die früher für ihre Salzablagerungen und -gewinnung bekannt waren und nun versuchen, ihre Vergangenheit in der Tourismusbranche zu nutzen.

Im Westen der Ukraine wurde Salz durch Verdunstung gewonnen. Dieses Verfahren wurde z.B. in der heute noch funktionierenden Saline in Drohobytsh sowie in den historischen Salinen in Dolyna und Bolechiw angewendet, deren Teile noch erhalten geblieben sind. Außerdem wurde Salz in Bergwerken abgebaut (z.B. in Solotwyno und Kalusch). Im Süden, nämlich im Gebiet Cherson und in den Seen rund um den Sywasch, wird auch heute auf natürliche Weise Salz verdunstet, mit dem noch vor hunderten Jahren die Tschumaken gehandelt hatten.

Eine nicht weniger interessante und lange historische Tradition besitzt auch der Osten der Ukraine, und zwar das Gebiet Donezk. Diese Region ist durch ein ziemlich gut erhaltenes Potenzial der Salzgewinnung sowie eine vielfältige Verwendung von Salz gekennzeichnet. In diesem Zusammenhang sind stillgelegte Industriegebäude, die aktiven Salzbergwerke von Artemsil, die Heilbäder von Slowjansk, aber auch eine breite Palette historischer Ereignisse zu erwähnen, die mit Salz verbunden sind.

ZIEL: Förderung des Tourismus im nördlichen Teil des Gebiets Donezk durch Entwicklung neuer thematischer Produkte anhand einer modernen Interpretation von Salz und Salzindustrie des Gebiets.

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО.....	6
СОЛОНЕЦЬ. ЩО ЦЕ І З ЧИМ ЙОГО ЇСТИ.....	7
СПЕРШУ БУЛО СЛОВО. А ПОТІМ – СІЛЬ	10
СЛІДИ СОЛІ У НАЗВАХ ТА ІМЕНАХ.....	11
СІЛЬ ЧИ ГАЛІТ?	12
СОЛОНІ МІСЦЯ УКРАЇНИ.....	15
ТРОХИ ГЕОЛОГІЇ. ЗВІДКИ ВЗЯЛАСЯ СІЛЬ НА ЗЕМЛІ	20
ЯК «БІЛА» ІСТОРІЯ ДОНЕЧЧИНИ СТАЛА «ЧОРНОЮ»	21
СІЛЬ СОЛОДКА І ГІРКА	21
КОРОТКІ ШТРИХИ ІСТОРІЇ ДОБУВАННЯ СОЛІ НА ДОНЕЧЧИНІ	23
ВІДКРИТТЯ ПОКЛАДІВ КАМ'ЯНОЇ СОЛІ НА ДОНЕЧЧИНІ	27
МАНДРУЮЧИ «ШЛЯХОМ, ПОЗНАЧЕНИМ СІЛЛЮ»	28
СЛОВ'ЯНСЬК.....	28
МАЯКИ.....	40
РАЙГОРОДОК	43
ЯМПІЛЬ	47
ТОРСЬКЕ	50
БАХМУТ.....	52
КРИВА ЛУКА.....	61
ЗВАНІВКА	64
КРЕМІННА.....	66
СОЛЕДАР	70
ЛИСИЧАНСЬК.....	82
НОВИЙ КАРФАГЕН.....	85
ОЛЕКСАНДРО-КАЛИНОВЕ.....	89
ЧУМАКУВАННЯ ДОНЕЦЬКОГО КРАЮ	91
УКРАЇНСЬКІ ПРИСЛІВ'Я, ПРИКАЗКИ, ЗАГАДКИ ПРО СІЛЬ	93
СОЛЯНА АФОРИСТИКА	95
ТЛУМАЧЕННЯ СЛІВ	96
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ТА КРАЄЗНАВЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ З «СОЛЯНОЇ» СПАДЩИНИ.....	98
ДЛЯ НОТАТОК	99
ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ГО «ЦПГА «КРИЛА».....	100

ВСТУПНЕ СЛОВО

Видання «Шлях, позначений сіллю. Солоні історії Сходу України» – справді унікальне. Під однією обкладинкою вперше зібрано всю відому інформацію про історію добування солі, торгівлю нею й боротьбу за неї на теренах нинішньої Донецької і сусідніх областей та нові відкриття, зроблені в рамках роботи над однойменним проєктом його учасниками. Книга доповнена цікавим узагальнюючим матеріалом, пов'язаним зі сіллю, і значною кількістю ілюстрацій та авторських світлин, окремі з яких також публікуються вперше. Для зручності читачів текст поділено на окремі розділи; для кращого розуміння застарілих слів і термінів, які часто зустрічаються в тексті, наприкінці книги додано їх тлумачення.

«Шлях, позначений сіллю» – проєкт, що розроблявся ГО «ЦПГА «Крила» для просування туристичного потенціалу Сходу України і ставив за мету пошуки слідів солі в українській землі та «солі» України. Даний проєкт був реалізований за підтримки міжнародної організації ПРООН в Україні. На основі проєктних напрацювань 2020 року з'явився новий туристичний маршрут, який так і називається – «Шлях, позначений сіллю».

Маршрут створили громадська активістка, голова ГО «ЦПГА «КРИЛА», засновниця турагентства «Лазурит» Яна Синиця, краєзнавець Михайло Кулішов та фахівець з креативних індустрій Оксана Дрогомирецька, і охопили ним північну частину Донецької та Луганської областей. Мета масштабного проєкту – розвиток туризму та формування позитивної думки про регіон, який стереотипно вважається виключно шахтарським і промисловим.

Одразу кілька областей України мають цікаву історію, пов'язану з солевиодобуванням. У західних регіонах України ця історія добре znana і вивчена, активно використовується в туристичній інфраструктурі областей, стаючи частиною

пізнавальних мандрівок, або формуючи окремі повноцінні екскурсійні тури. В Херсонській області відносно недавно звернули увагу на свій соляний потенціал та приступили до його розробки.

Схід України, зважаючи на події, розпочаті весною 2014 року, мав значні проблеми з будь-якою туристичною та іншими видами діяльності. Однак, щойно випала така нагода, ініціативна група приступила до активної розбудови мережі внутрішнього туризму і за порівняно короткий час здобула чимало досягнень. Одним з найперспективніших напрямків розвитку місцевого туризму було визначено історію добування солі на територіях нинішніх Донецької та Луганської областей. У Донецькій області соляну карту вирішили розіграти масштабно: маршрут «Шлях, позначений сіллю» пропонує познайомитися не лише з історичним минулим пов'язаних зі сіллю місцевостей, способами добування, транспортування і зберігання солі, але й науково доводить, що саме з «білої» (сіль) історії почалася всесвітньо відома і нині домінуюча в уяві переважаючої більшості «чорна» (вугілля) історія Донецького краю, що став згодом відомим під назвою Донбас.

шлях

ПОЗНАЧЕНИЙ СІЛЛО

СОЛОНЕЦЬ. ЩО ЦЕ І З ЧИМ ЙОГО ЇСТИ

Будь-яка мандрівка вимагає наявності шляхових вказівників, достатньої кількості інформаційних знаків, необхідних повідомлень про можливість відвідин цікавих об'єктів чи отримання певних послуг. «Шлях, позначений сіллю» як туристичний продукт відповідає зазначеним вимогам, а пізнаваності елементам і складовим цього маршруту додає зображення рослини солонця, що повністю збігається як з власною назвою – містить значну кількість солі в собі, так і покладеному на неї завданні вказувати напрям руху – росте виключно на підсолоних ґрунтах.

Salicornia herbacea L. Ботанічна ілюстрація з книги O.B. Томе «Flora von Deutschland, Österreich und der Schweiz», 1885.

Скромний і непримітний представник флори – солонець, який став символом солоної історії всього північно-східного регіону України, вартий того, аби про нього розповісти значно більше.

Солонцем (лат. – *Salicornia* L.; рос. – солерос) називають декілька видів рослин, які зростають у прибережних зонах морів, морських лагун, солоних озер. Латинська назва рослини вказує на поєднання солі і вигляду самих гілочок: «сіль+ріг (рогоподібні гілки)», а російська – на місце зростання: «росте там, до солоно».

У світі представники роду солонцевих мають дуже багато місцевих та народних назв, кожна з яких відображає певні її властивості: морські боби, морський кріп, морська спаржа, трава-амфібія та ін.

Так, у Великій Британії цю чудо-траву називають «glasswort» (скляна трава), бо місцеві види солонця використовувалися в процесі виготовлення скла.

На узбережжі Егейського моря солонець називається «deniz borulcesi», і з нього виготовляють різноманітні делікатеси, що користуються популярністю у гурманів.

Для нідерландців він – «zeerkraal». Його відварюють і подають із вершковим маслом, використовують як ароматичну та смакову приправу до різних страв.

У Франції солонець також дуже популярний овоч. Його використовують для приготування різноманітних салатів, так само, як і в Туреччині та Італії, де його називають «морська квасоля».

Готують солонець зазвичай на пару або в мікрохвильовій печі у великій кількості води і, звичайно, без додавання солі. Смак доводять маслом або оливковою олією. Після приготування солонець нагадує виглядом морські водорості, а смаком і текстурою – спаржу, артишок чи стебла молодого шпинату. Такий солонець часто використовується як гарнір до риби і морепродуктів, а також може входити до складу супів та салатів.

Солонець – однорічна рослина дещо дивної будови: стебла – членисті, з кулясто-циліндричних елементів, що з виду нагадують малесенькі огірочки, які щільно поскладані один на одного і так нанизані на стовбур, подібно до коралового намиста. Висота рослини – в межах 30 см, хоч зустрічаються і значно вищі екземпляри. Листя солонець не має, точніше воно в рослини нерозвинене. Квіти – непоказні, на коротких

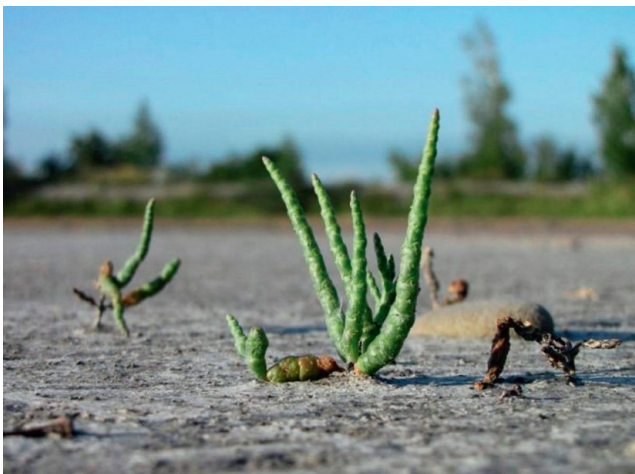

Солонець (*Salicornia herbacea*) на території колишнього солепромислу «Новий Карфаген», Донецька область. Фото Микола Ломако

ніжках, зібрані в колосоподібні суцвіття. Плоди – видовжені, яйцеподібні, а насінини вкриті гачкуватими волосками. Цвіте солонець у липні-вересні, дозрівання плодів припадає на листопад. Віддалено солонець схожий на хвощ польовий, але не з таким чітким кільцевим розташуванням стебел, як у хвоща.

Колір стебел солонця змінюється: спершу він зелений, а ближче до осені стає пурпурово-червоним. За свій неймовірний багряний відтінок він отримав ще одну народну назву – «марсіанська трава».

Рід *Salicornia* широко розповсюджений в Євразії, Північній Америці і Південній Африці. Європейський континент практично

Солонець на Калущині. Фото Василь Фіцак

повністю обрамлений *Salicornia* вздовж берегової лінії від Арктики до Середземномор'я, Чорного і Каспійського морів. Рослину можна зустріти поблизу всіх внутрішніх солоних водойм.

Зрозуміти, чому солонець такий популярний у мешканців багатьох країн, можна, ознайомившись із переліком усіх тих корисних речовин, які в ньому містяться. У корінні і стебла виявлено алкалоїди салігерпін і салікорнін; додатково в корені містяться флавоноїди, а в наземній частині солонця знайдено аскорбінову кислоту, антоціан, бета-ціанідин, сахарозу, холін бетаїн, флорафен, оксалати, дубильні речовини, смоляні і жирні кислоти, розчинні сірчаноокислі солі калію, натрію, магнію, хлорид і карбонат натрію, бромід, йодид магнію.

Усе це робить його не лише корисним продуктом харчування, але й поживним кормом тваринам (для овець і верблюдів); з нього добувають соду і поташ, використовують, як уже згадувалося раніше, при виробництві скла і в миловарінні. Знаний солонець у косметології, а його цілющі властивості – в народній медицині. Засоби, приготовані на основі відварів солонця, покращують травлення, полегшують стан при хронічних запорах, водянці, нефриті, циститах. А ще відвари солонця використовують як тонізуючий, протизапальний, антицинговий засіб. Горілчану чи спиртову настоянку солонця рекомендують для втирання при подагрі і ревматизмі як протизапальну і безпечну. Інформація про те, що ця цілюща рослина уповільнює ріст злоякісних пухлин і грануляцій, робить її перспективною для застосування в онкології.

Це пояснює і той факт, що в Ізраїлі «морська квасоля» вирощується в комерційних масштабах для внутрішнього і міжнародних ринків, доволі добре розвинена виробнича інфраструктура цієї галузі. Найбільший виробник солонця – «Ein Mor Crops Ltd» – вже понад 15 років вирощує рослину в спеціальних теплицях і експортує в Європу щорічно більше 150 тонн.

На території нашої країни солонець також доволі розповсюджений, хоч і маловідомий і в їжу майже не використовується. Його можна зустріти у Лісостепу (на південному сході), у Степу і в Криму, на мокрих солончаках і морському побережжі. Рідше солонець можна знайти в Західній Україні, але й там місцеві краєзнавці виявили його на засолених ділянках Домбровського кар'єру на Калущині (Івано-Франківська обл.).

В Україні росте лише один вид – «солонець трав'янистий» (*S. europaea* L.), що належить до родини амарантових; раніше він класифікувався як «солонець зіллястий» (*S. herbacea* L.) з родини лободових. Така зміна класифікації стає зрозумілою, якщо дізнатися, що навіть науковці-ботаніки визнають: морфологічно всі ці рослини сильно схожі між собою, що ускладнює (часто робить неможливим) ідентифікацію рослин за її зовнішнім виглядом, а лише виключно на генетичному рівні.

Солонець (Salicornia herbacea) у селі Олександрополю. Фото Михайло Кулішов

Хоч нині солонець українцями практично забута рослина, однак кількість її відомих народних назв свідчить, що так було не завжди. Ковпень зелений, солинка, солянка, солець-трава, а ще бірюгон, мокроденник, солонешна трава, сальник трав'янистий, ялгу, солярис, солончак – усе це імена одного і того ж солонця трав'янистого. Вміст і різноманітність солей і мікроелементів у самій траві залежить від місця її зростання і характеру засолення ґрунту, на якому вона росте. Імовірно, в давнину, скуштувавши стебла солонця і виявивши їх солоний присмак, наші предки пов'язали його, смак, з якістю ґрунтів, де він виріс, і встановили пряму закономірність: росте солонець – шукай поблизу джерельце, озеро, струмок чи підземний колодязь, вода в яких буде пересоленою. Саме так непримітна трава стала вказувати людям на поклади солі.

Ця цікава рослина росте і в Донецькій області, причому доволі розповсюджено. Тут вона так само вказує на місця підвищеної солоності ґрунтів. Можливо, мандруючи Донецчиною, ви її також бачили, але не знали, що це саме він – солонець, трава, яка тепер стала вказівником туристичних

маршрутів, пов'язаних з історією і сучасністю солевидобування на Сході України.

Солонець (Salicornia herbacea) на Слов'янських солених озерах. Фото Михайло Кулішов

СПЕРШУ БУЛО СЛОВО. А ПОТІМ – СІЛЬ

Певне всім відомі євангелійні рядки «Споконвіку було Слово, і з Богом було Слово, і Слово було – Бог. З Богом було воно споконвіку. Ним постало все, і ніщо, що постало, не постало без нього». Філософи і богослови, праведники (щоб відстоювати думку) і грішники (щоб її заперечувати) сотні років прагнуть збагнути справжній зміст записаних, як кажуть, євангелістом Іваном, цих фраз. Знавці старих і класичних мов стверджують, що насправді в тексті мова йшла не про «слово», а «логос» – не «просто слово», а «осмислене слово», тобто смисл, сенс, поняття. Однак і це не полегшує розуміння як самого значення слова «слово», так і всієї таємниці світобудови, де кожному предметові, явищу, живій істоті визначене своє чітке місце.

Таким же незбагненим залишається питання: чому життя на Землі неможливе без існування солі? Сіль можна вважати чи не найпершим і постійним супутником людства на історичному шляху його існування після, мабуть, Сонця як джерела енергії і води. Науковці від філології слово «сіль» вважають спільно-слов'янським і відносять до групи індо-європейських термінів: *соль* – *солн* – *солон* (ст.-слав. *сланъ*) – *солоний* (солонець, солонина). Ряд дослідників поєднують слово «сіль» з «сонцем», підкреслюючи тим самим як давність самого слова, так і важливість продукту. У своїх припущеннях вони спираються на давньоруське написання назви головного небесного світила: «сълнь» (солонь), *сълнь*–це (солонь–це) – *солнце*», та згадують застаріле і маловживане нині слово «посолонь», що означає «за рухом сонця».

Доволі символічно виглядає згадування «Солоного моря» серед інших, «кольорових», морів у давній легенді про те, як наші далекі предки уявляли собі Землю. На їх думку, «на краю землі» є «Америк», і дістатися туди дуже складно. «Жиди-купці», які одні лиш доходять «на край землі», розповідають, що там є чотири моря: Солоне, Синє, Червоне і Чорне. З них пити воду не можна, а тому ті купці запасаються під час своїх мандрівок «на край світу» водою на сім років.

Сьогодні значення слова «сіль» значно розширило свої рамки, і тепер «сіль» – термін, який має кілька значень. Це і так звані представники окремого класу хімічних сполук, що утворені аніонами кислотних залишків та катіонами, переважно, металів: бертолетова сіль, глауберова сіль, подвійна (утворена двома різними катіонами чи аніонами) сіль. Більшість, звичайно, чула й про «нюхальну сіль» – суміш, яку в XIX ст. широко вживали як засіб проти запаморочення і втрати свідомості, і, мабуть, трохи менше чули про «англійську сіль» – проносний засіб у медицині.

Імовірно, менше відомий термін «сіль» у криптографії – науці про математичні методи забезпечення конфіденційності, ці-

лісності і автентичної інформації, чи, простіше кажучи, науці, що займається кодуванням і дешифруванням різноманітної інформації. Там «сіль» (або «модифікатор») – це рядок даних, який передається геш-функції разом з паролем, що використовується для захисту паролів при їх зберіганні.

Сіль входить до складу багатьох лікувальних засобів (всім відомі краплі для носа), щоденних предметів побуту (мило, папір). Різний вміст солі є в складі таких матеріалів як скло, пластмаса і навіть алюміній. Сіль у наші дні застосовують у понад 14-ти тисячах областях.

Та все ж, найперше, при згадці слова «сіль» кожен уявляє солону на смак речовину, яка нерозривно пов'язана з щоденним життям – кухонну або харчову сіль, сіль, яка супроводжує життя людини і в якості харчового продукту, і як речовина – учасник цілого ряду обрядових дійств, сенс яких вже давно загубився в глибинах віків, але продовжує жити в дуже важливій для кожного етноса площині народних традицій.

І якщо до цього часу в тексті мова йшла про сіль як мінерал, то слід обов'язково згадати про ще одне значення слова «сіль», що, до речі, лише підтвердить той важливий статус, яким було наділено сіль. На Русі їдку, сатиричну мову називали «солоне слово», а про капость, влаштовану комусь, і досі кажуть: насолить. Зрозумілими й давно звичними в українській мові стали такі словосполучення як «сіль землі», «сіль справи/питання» на означення чогось важливого, центрального, основного.

Берегиня солі. Лялька з кукурудзяної соломки.
Творча майстерня «Оберіг», store.saltway.in.ua

СЛІДИ СОЛІ У НАЗВАХ ТА ІМЕНАХ

Спроба відшукати інформацію про давню історію «сто-сунків» людини зі сіллю приведе до неймовірно цікавих мандрівок епохами і континентами, в переліку яких кожен знайде щось особливо цінне для себе. Є відомості, що в Лівії сіль добували ще три-чотири тисячі років до нашої ери. Римським воїнам колись платили за службу сіллю, а римська дрібна монета називалася «soldo». Виходить, що латинське слово «salarium» і англійське «salary» – в значенні «зарплата» – мають «соляне» походження.

У Китаї в давнину взагалі виготовляли монети з кам'яної солі: сіль пресували у вигляді пластинок, на яких проставляли імператорську печатку. А ще саме китайці першими стали застосовувати природний газ у виробництві солі. З метою безпеки газ змішувався з повітрям і використовувався як паливо для випаровування соляного розсолу. Вже в 500 р. до н.е. китайці стали вести бурові роботи в пошуках підземних соляних розчинів, і соляний промисел був державною монополією. Але перша в історії державна соляна монополія була запроваджена, як стверджують науковці, в Стародавньому Єгипті, де вся добута сіль вважалася власністю володаря.

Зовсім нещодавно, наприкінці 2018 року, вчені з Університету штату Луїзіана і університету Ібаракі встановили, що стародавні майя у великих кількостях добували сіль і використовували її не тільки для приготування їжі, але й для консервації м'яса і риби. Індіанці продавали соляні брикети і засолену рибу в сусідні міста і внутрішні райони країни. У пізній класичний період (600-900 роках нашої ери) майя добували сіль, в тому числі, в прибережній лагуні (південь сучасного Белізу); на березі були солеварні, в яких отримували сіль, нагріваючи і випаровуючи морську воду.

Але цими ж знаннями і вміннями володіли давні предки українців. Науковцям добре відомо, що найпростішим і, очевидно, найдавнішим способом добування солі було розбивання осілої природним шляхом на дні солоних озер скам'янілої солі та витягування тих шматків за допомогою ручних знарядь праці. Робили це давні мешканці Північного Причорномор'я, використовуючи сіль і як окремий товар, і для зберігання продуктів, наприклад, риби, м'яса, овочів. Зрештою, українці вправно це роблять і досі, навіть не замислюючись над давністю збережених рецептів.

В історії людства знайшлося місце «монополії на сіль», «соляним податкам», «угодам солі», «соляним бунтам» і цілим «соляним війнам». Мавританські купці обмінювали грам солі на грам золота, а давні греки купували за сіль рабів.

Українська історія має свої власні «солонуваті» сторінки. Тут і знаний «Соляний шлях», і Солонийський бій 1596 року, що відбувся в однойменному урочищі поблизу Лубен, де зазнали поразки козаки під командуванням Северина Наливайка. І хоч цей бій не був війною за сіль, але через пролиті кров, піт і сльози цілком відповідає назві місцевості, де відбувався. Є в нашому минулому і справжні соляні битви (читач довідається про них далі). З солепромислами України пов'язані й майже невідомі загалом, але від того не менш трагічні сторінки минулого. «Біль Саліни» – меморіал на Львівщині, що нагадує про події червневих днів 1941 року, коли війська НКВД стратили близько 3600 осіб заарештованих раніше українців і поляків, чий тіла було поскидувано в соляні копальні. Мешканцям До-неччини, на жаль, також відомі подібні історії, які ще чекають свого детального вивчення.

Шлях, що людству «вказує» сіль, – тривалий і насичений подіями. Нині відслідкувати такі місця допомагають топоніми, які в значній кількості збереглися як за межами України (Зальцбург, Зальцгіттер, Солекамск, Солонешное), так і на її території (Сіль, Солонка, Солотвино, Саліна, Солоничка, Соледар, Великі й Малі Солонці).

«Солоні» назви закріпилися не лише за населеними пунктами, але й за річками (Солониця, Солона, Солонець Великий, можливо, Солокія), озерами (Солонець, Солоний Лиман, Солоне), урочищами (Солониця в Львівській та Полтавській областях) тощо.

Зараз видається доволі складним завданням ідентифікувати всі соляні сліди на мапі України. Ще складнішим є встановлення точних відомостей щодо отримання природними об'єктами чи поселеннями саме таких назв, особливо, якщо давно втрачені відомості про промисли, які розвивалися на цих територіях, або відсутні сліди певного виду діяльності. Тоді на передній план виходять легенди – витвори людської уяви, за допомогою яких населення певної місцевості намагалося якось пояснити топонімічні назви. До прикладу, назву річки Солона в Покровському районі Донецької області мешканці виводять від легенди про те, що в неї висипалася сіль, яку човном перевозили чумаки. Звичайно, що дана версія має мало підстав, аби бути правдивою. Зараз навіть складно повірити в те, що фактично вмираюча нині річка порівняно недавно справді була судноплавною. Однак дійсно, в XVI-XVII століттях по річках Кальміус, Солона, Вовча і Самара проходив чумацький «Соляний шлях» («Водний соляний шлях»), пов'язуючи Дніпро з Приазов'ям. Річка Солона, яка бере свій початок в околицях сучасного

міста Селидове, раніше була ще й багатою на рибу, але, на жаль, слава «рибної» щодо неї збереглася лише в рибальських байках і розповідях старожилів навколишніх сіл. А от те, що дана місцевість колись була багатою на соляні джерела, які живили місцеві річки і «підсолювали» в них воду, – сумнівів практично немає, бо, крім річки Солоні, на території Покровського району є ще дві річки з назвою Солоненька: притока р. Вовчої (в районі села Сонцівка), і притока річки Солоня, яка в документах XVIII ст. згадується під назвою Середня Солоня.

Звичайно, в таких назвах населених пунктів чи географічних об'єктів, як приведені вище, слово «сіль» прочитується легко і одразу. Але не всі ось так одразу зможуть провести лінію зв'язку між словом «сіль» та, наприклад, назвою міста Калуш на Прикарпатті. Проте, якщо, занурившись в дослідження, довідатися, що давно відомий місцевий топонім «Саліна» (Calina) вимовлялося тутешніми мешканцями «Каліна», бо українці німецьку літеру «С» читали як кириличну «К», то все стає набагато простішим. А коли ще до цього пригадати той факт, що річка Млинівка, на берегах якої лежить місто Калуш, раніше носила назви «Стара ріка» і «Солоня ріка», то зв'язок слова «сіль» з назвою цього міста стає незаперечним.

Крім явних і прихованих слідів самої солі в топоніміці ще ж є назви, утворені від певних процесів і видів роботи, пов'язані з колишніми назвами начиння, яке використовувалося в різні періоди й епохи, і практично забута нині

термінологія солеварів. Усе це свідчить про одне – роботи для дослідників і краєзнавців ще дуже багато.

Пригадавши давні слова, пов'язані з солеварінням, як от, наприклад, «жу́па» – стара народна назва солеварні; «зварич» – солевар; «ропа/рупа» – солоня вода, «банька», «солонець», «соровиця» – назви соляних джерел у різних місцевостях; «стро́пи» або «повози» – назви доставки дров на солеварні Галичини, які були повинностями місцевих селян, зрозумілим стає і значення ряду прізвищ, і їх розповсюдженість в Україні. До таких належать Соловар, Жупник, Жупанин, Жупаненко, Жупан, Жупанів/Жупанов, Жупина, Жипило, Жупанський, Зварич/Зваріч, Зваричук, Зварун, Зварко, Зварищук, Ропій, Ропійчук (імовірно, також що і Дропій, Торопій, Тропійчук), Соровчак/Соровчук, Строкко, Строків, Повозник, Повознюк і ще безліч інших.

Досліджуючи власні прізвища, можна довідатися, ким були предки, і чим вони займалися, та відкрити багато цікавого. Так, прізвища Варчук, Варченко можуть походити не просто від слова «варити», а від працівників варниці – місця виварювання солі. Як і прізвища Черенко, Черенчук, Черенків, що, на перший погляд, мають в основі слово «черенок» (українською – «живець» куща, дерева і «держак, деревко» лопати), але, імовірно, походять від роботи біля черена – сковороди для випаровування води з ропи. До цієї групи, певне, слід відносити й прізвище Царенко, вважаючи помилковим написанням згаданого Черенко, бо для походження від слова «цар» дане прізвище надто розповсюджене в Україні.

СІЛЬ ЧИ ГАЛІТ?

З усього сказаного вище складається висновок: ми знаємо про сіль усе, і немає жодної «білої» плями в історії цієї білої речовини.

То ж що є СІЛЬ із точки зору науки? Звичну кухонну сіль до моменту її появи в сільничках на наших столах прийнято називати «кам'яна сіль». В академічній науці це «хлорид натрію» – той самий NaCl, хімічна сполука, яку всім нам у школі демонструють як еталон іонної кристалічної ґратки, і яка зустрічається в природі в розчиненому стані (моря, океани, озера) та в твердому, входячи до мінералу ГАЛІТ, з якого майже повністю складається морська сіль і кам'яна сіль, добута в шахтах. Кажучи строго науково, галіт – це мінерал класу хлоридів; безбарвний, прозорий, зі скляним блиском. Його використовують у харчовій промисловості, для одержання препаратів хлору й натрію. Інша назва – кам'яна сіль.

Відомо, що в Україні є декілька родовищ галіту: Ар-

темівське, Слов'янське (обидва Донецька область), Солотвинське (Закарпаття), Роменське (Сумська область), ропа озера Сиваш (адміністративна межа між АР Крим і Херсонською областю). Соленосні формації в Україні приурочені до структур Дніпровсько-Донецької западини, Передкарпатського і Закарпатського прогинів. Відомі 18 родовищ кам'яної солі в країні. Історична наука стверджує, що соляна промисловість на Прикарпатті – найдавніша і багато віків найважливіша в Україні. Про тамтешню сіль є відомості в літописних документах. Саме сіль часто називають історики серед причин сутичок між київськими князями і печенігами. Існує навіть припущення, що основною підставою для відомого походу київського князя Володимира Святославовича 993 року на хорватів було бажання володіти галицькою сіллю і контролювати шляхи її постачання. А, на думку прикарпатського краєзнавця Т. Короля, слово «саліна» вперше зазвучало понад 2 тисячі років назад, коли прибули кельти, яких римля-

Криволуцька колекція солоні. Фото Яна Синиця

ни саме через їх вміння добувати сіль (грецька назва солі – «гал») називали «галлами», вперше організували промисловий видобуток солі в околиці нинішнього Калуша (ми вже згадували про нього). Знаючи це, не такими вже й необґрунтованими видаються спроби окремих дослідників поєднати з сіллю-галітом назву цілого регіону Галичини та княжої столиці міста Галич через корінь слова «гал» (сіль). Для тих, хто б захотів одразу категорично відкинути цю думку, наведемо декілька вельми цікавих аналогій з історичного минулого.

На сучасній карті світу є історичний регіон на північному заході Малої Азії (сучасна центральна область Анатолії в Туреччині). Її назву виводять від етноніма «галати» – так давні греки називали ту частину кельтів, які в 300-х роках до н.е. вторглися в Грецію і Малу Азію, на противагу кельтам, які залишилися на європейському континенті і відомі під назвою «галли» та заселяли територію, звану як Галлія (Gallia). Землі останньої нині входять до складу Франції, Бельгії, Нідерландів, Люксембурга і Швейцарії.

Також усім відома європейська країна Португалія – найдавніша національна держава на Піренейх і одна з найдавніших на мапі Європи, назву якої Portugal виводять від «Порт-Кале» (Portus Cale). Порт-Кале це місто, що більш знане як Порту (Porto), і значення слова «порт» – гавань, зручне для причалювання місце – всім зрозуміле та не вимагає пояснень. А от друга половина назви – Кале – залишається дискусійною: одні її пояснюють через грецьке слово «каліс» – «прекрасний», інші – скороченням від римського «теплий порт». Однак

існує версія про те, що «кале» походить від самоназви племені «калlesi» або «галlesi», звідки й назва сусідньої з округою Порту іспанської провінції Галісія. Іспанська Galicia (практично повна співзвучність з українською Галичиною) зараз – автономна спільнота, нащадок Королівства Галісія, яке від XII ст. є частиною Іспанської монархії.

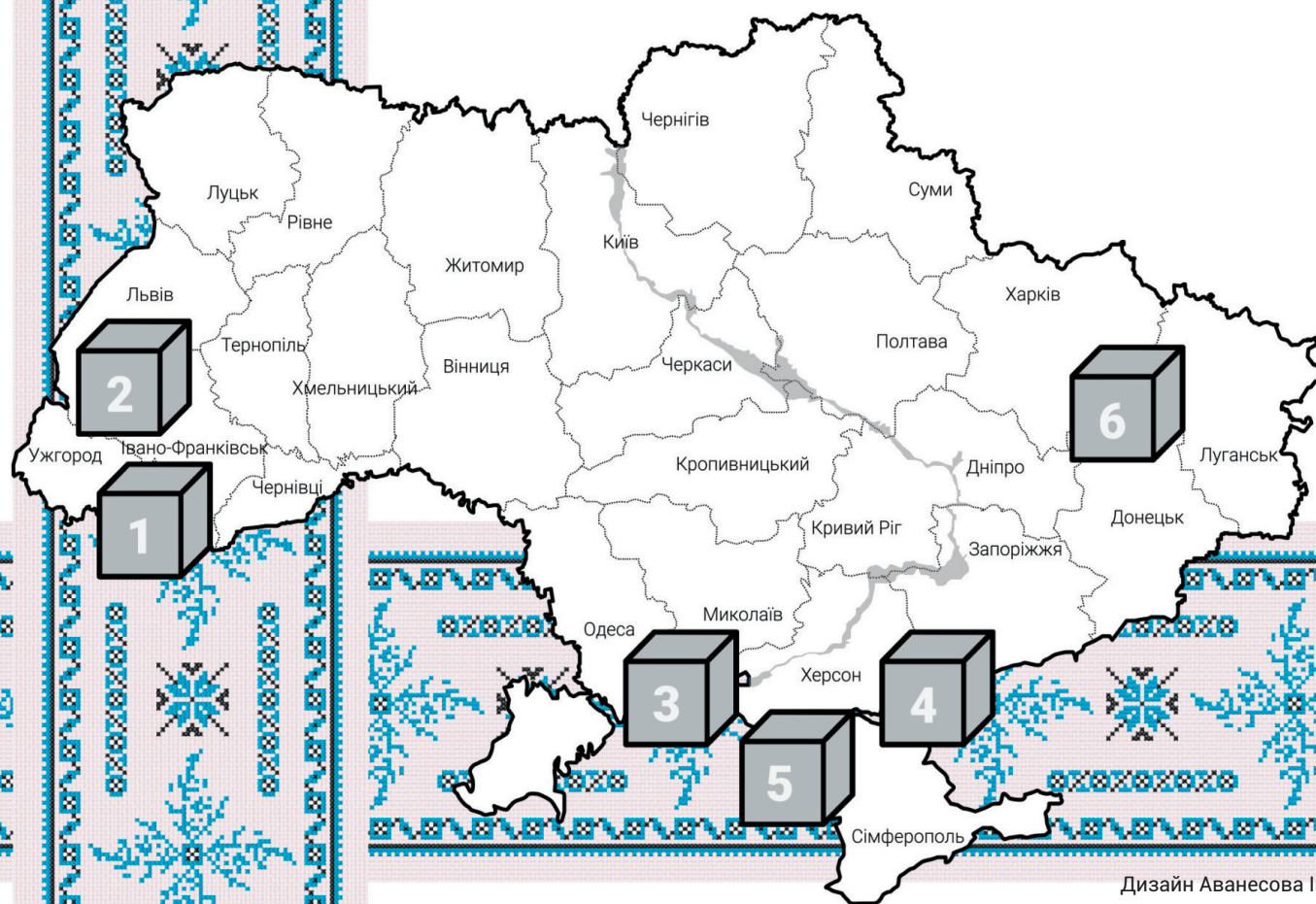
Давні племена галлеси (також галлеки, каллеки, каллаїки) – один з доримських народів Піренейського півострова III ст. до н.е.–I ст. н.е. – дослідники вважають крайньою західною групою згаданих вище європейських галлів, котрі в історичній науці вважаються групою кельтських народів доби залізного віку та римського періоду (V ст. до н.е.–до V ст. н.е.) і які до IV ст. до н.е., крім вище згаданої Галатії в Туреччині і названих сучасних Франції, Бельгії тощо, були масово представлені на територіях Північної Італії, Південної Німеччини, Австрії, Чехії, Словаччини, Балкан, Трансильванії. Тоді ж кельти проживали й у верхній течії р. Тиси (Закарпаття), Верхньому Придністров'ї (околиці м. Галич). Підтверджено їх перебування в Середньому Придніпров'ї, Південному Побужжі, Північному Причорномор'ї.

Усе це, звичайно, скептики назвуть «випадковим збігом». Проте, як відомо, значна кількість випадковостей формує систему. Головними аргументами в цій системі можна вважати не лише світову відомість галлів-галлеків-галичан як солеварів, але й вибір ними місць свого проживання. Зокрема, іспансько-португальська Галлісія складається з багатьох гірських ланцюгів; у турецькій Анатолії переважає гірський рельєф; це ж стосується і всіх перелічених вище областей розселення кельтів-галлів, включно з українськими регіонами Карпат. А щоб зовсім відкинути сумніви, назвемо дві популярні страви з кухні сучасних іспанських галлеків: ковбаса-кров'янка і класичний десерт – млинці на основі борошна, яєць і молока.

Вмираючий галл (фрагмент), антична мармурова скульптура. Фото Rabax63. CC BY-SA 4.0

Соляні регіони України

Дизайн Аванесова Інна

- 1** Закарпаття (Закарпатська область)
- 2** Прикарпаття (Львівська та Івано-Франківська області)
- 3** Одеська область
- 4** Херсонська область
- 5** АР Крим
- 6** Південна Слобожанщина (Харківська і Донецька області)

СОЛОНІ МІСЦЯ УКРАЇНИ

Уже згадувалося раніше, що природа щедро нагородила територію України сіллю. Сліди цього цінного мінерала можна відшукати практично в кожному з регіонів і в усіх історичних епохах. З наукових джерел довідуємося про значне зростання в перших століттях нашої ери рибозасолювання, що було безпосередньо пов'язане з необхідністю мати достатні об'єми солі, так і про торгівлю сіллю, яку вели міста-держави Північного Причорномор'я Ольвія та Херсонес Таврійський. А про видобуток солі в Мармарощині (історичний регіон у Карпатах, зараз розділений між територіями України – міста Хуст, Рахів, Тячів, Міжгір'я та Румунії – міста Сигіт, Бая-Маре, Сату-Маре) відомо ще з римських часів.

Поки наковці сперечаються між собою, які саме регіони першими почали добувати сіль та звідки вести історію видобутку солі на території теперішньої України, нам видається, що все ж найпростішим способом її отримання була «готова сіль» – випарувана сонцем на берегах солоних водойм. І вже пізніше, збагнувши принцип перетворення солоної води на кристалики солі, наші пращури почали самостійно «варити» сіль з ропи, а згодом добувати під землею, рубуючи тверду породу.

Найбільш відомими місцями солі на мапі України є такі:

Крим

Добуту чорноморську сіль називали «кримка». Її офіційний видобуток ведеться з XVI ст., але, за твер-

Добування солі в Криму. Літографія Gibelet Johann Nepomuk, початок XIX ст.

дженням істориків, сюди по сіль приїжджали ще скіфи і половці. «Кримка» була одним з головних запорізьких промислів (чумакування) і однією з основних причин постійного протистояння та боротьби за володіння місцями її добування й контролю над шляхами її збуту. Везли кримську сіль у Київ, Черкаси, Кременчук і Чернігів. Тридцять тисяч – приблизно стільки чумаків щорічно приїжджали по «кримку». Сіль виймали прямо з Сакського і Сасик-Сиваського озер, щойно сонце і вітер їх висушували. Дохід від солі йшов спершу в ханську казну, а потім – у царську. Досі озеро Сасик-Сиваш біля Євпаторії є місцем промислового видобування солі.

Кінбурнський півострів

Саме сюди пізніше переміщується соляний промисел з Криму. Основним центром стало містечко Прогної, згодом Прогноївськ, а від 1963-го – село Геройське (Скадовський район Херсонської області). Тут козаки у другій половині XVI ст. почали добувати сіль з прилеглих озер піщаної Кінбурнської коси, солили рибу і постачали її на Січ для власних потреб і подальшого продажу в Польщу, Литву і Московію.

До слова, згідно з Козачим словником-довідником, «прогної» – це «глибокі місця в болотистих плавнях», тобто відмовлятися від назви у мешканців Прогноїв абсолютно не було підстав. Зі зміною назви поселення з малозвучного, на думку його мешканців, на пафосне, відбулося відрізання зв'язку зі справді героїчним минулим (так дуже часто вчиняла російська імперська і радянська влада), і фактично втрачено пам'ять про історичний зв'язок з колись потужним і добре відомим місцем українського козацтва.

На даний час триває солепромисел на озерах Сиваш, Герічеське (Рожеве) та Геройському солезаводі.

Херсонська область

Хоч згаданий Кінбурнський півострів знаходиться в складі сучасної Херсонщини, ми все ж через історичну особливість виокремили інформацію про нього. Область має ще чимало цікавих соляних місць. Найвідомішим, звичайно, є так зване Рожеве озеро.

Солоне, Рожеве або Лемурійське озеро – це назви однієї пам'ятки – природної водойми поблизу села Григорівка, неподалік озера Сиваш. Лемурійським озеро називають через виги-

дану місцевими жителями легенду про те, що воно є залишком долітописного Лемурійського моря. Кому не до вподоби така версія походження Рожевого озера, тим мешканці Григорівки пропонують іншу, мовляв, 1969 року тут розбився військовий літак, а в результаті вибуху та наступних перекопувань ґрунту секретними службами, які шукали залишки крилатої машини, утворилася яма (воронка), що згодом наповнилася солоною водою. Науковці не підтверджують жодної з версій, як і категорично не заперечують їх. Це дає людям можливість обирати ту, яка їм більше до душі, та вигадувати інші. Тому озеро ще називають Мертвим, порівнюючи з відомим Мертвим морем. Учені підтвердили, що концентрація солі тут навіть більша, ніж на відомому ізраїльському курорті. Але насправді воно зовсім немертве: мікроскопічним водоростям Дуналіелла солоноводна (*Dunaliella Sallina*) дуже сподобалася концентрація солі в озері – 300 г на 1 літр води – і саме завдяки їм озеро набирає влітку неймовірно гарного рожевого кольору.

Біля села Іванівка, в трьох годинах їзди від Григорівки, є ще одне рожеве озеро, яке отримало через свої чудові пейзажі назву «інстаграмного» через можливість зробити справді красиві фото. І хоч на території Херсонщини є і солоні водойми, і давні та існуючі солепромисли, однак вона, найперше, є колискою чумакування – давнього промислу українців, витоки якого загубилися в півтисячолітній історії, перемішалися з козацтвом, залишивши по собі цілий пласт історичної і мистецької цінності.

Справжнім діамантом соляної історії Херсонщини і всієї України є віднайдена інформація про існування нині повністю втраченого виду мистецтва – чумацьких ікон на рибі. Відомо про існування двох збережених музейних експонатів (вивезених до Росії) – зображення святих, намальованих чумаками на камбалі. Техніку рибного іконопису, якій понад 200 років, взялися відродити двоє херсонських ентузіастів чотири роки тому і вже мають перші успіхи в справі збереження цього унікального явища. Є припущення, що такі ікони чумаки брали в дорогу в якості оберегів і могли вішати на свої вози, як сучасні водії полюбують ікони-обереги на панелях приладів своїх автовок.

Одеська область

У Причорномор'ї добувалася ще й так звана одеська сіль. Це була самосадна сіль Куяльницького лиману. Там є лагуна, спеціально створена в XVII ст., куди спеціальним каналом запускала ропу з лиману, потім канал перекривався, і сонце випаровувало воду. Зупинили цей видобуток солі в 1931 році.

Значними покладами солі відзначається Ізмаїльське родовище солі, розташоване між озерами Катлабук і Китай, запаси якого оцінюються в 4 мільярди тонн. Проблемаю для його розробки є значна глибина залягання – понад 100 м.

Ікона на сушеній рибі (сучасна копія).

Фото Андрій Лопушинський

Прикарпаття

Соляний промисел цього регіону доволі добре вивчений і вважається найдавнішим та багато віків був найважливішим, хоч самі запаси солі тут порівняно невеликі. Добування солі велось виключно способом виварювання. Відомим є текст Києво-Печерського патерика за 1097 рік. Тоді через уособицю між князями Святополком Ізяславичем і Давидом Ігоровичем припинилося постачання солі з Галицької і Перемиської земель, то, як зафіксував літописець, не стало солі у всій Руській землі. Окрім стольного Києва та Наддніпрянщини галицька сіль експортувалася до Польщі, Угорщини, Сілезії, Моравії, Балтики.

Розквіт соляного промислу Галичини припадає на XV-XVII ст.. Є повідомлення, що в XVI ст. діяло десять свердловин: Дрогобич, Стара Сіль, Колпці, Модричі, Ясениці Зварницька і Сільна (усі – теперішня Львівщина), Котів (тепер – територія

Польщі), а в XVIII ст. виробництво галицької солі було близьким до 1 мільйона центнерів на рік, повністю покриваючи попит місцевого населення та експортні постачання в Польщу і Литву. На початок XX ст. вироблялося вже майже 50 000 т на рік. Головними солеварнями були Дрогобич, Стебник, Ляцьке (після 1946 р. – Солянуватка), Болахів, Долина, Калуш, Делятин, Ланчин, Косів.

Солевидобувна історія Прикарпаття така значна і давня, що населені пункти теперішніх Львівської й Івано-Франківської областей змагаються між собою за вагу і право першості в ній. Щось у цій історії всього лиш легенди, як то розповідь, записана отцем Теоклістом у 1112 році про начебто відкриття соляних джерел і заснування біля них міста Долина в 979 році. А щось, як у випадку з Коломиею, – має давні документальні свідчення. Місто Коломия, хоч і не мала ніколи власного солепромислу, але була важливим торговим пунктом, і веде своє літочислення від записаного повідомлення у Галицько-Волинському літописі за 1241 рік. Там згадано суперечку між королем Данилом і місцевими боярами за право збору доходів від мита за користування торговими шляхами, серед яких було й т. зв. солеве мито. Сюди сіль привозили з Солотвина (Прикарпатського), Уторопів, інших навколишніх сіл, а чумаків, що куплену в Коломії сіль везли на схід, називали «коломиїцями».

Сіль, добута в межах нинішніх Івано-Франківської та Львівської областей, відноситься до Передкарпатського крайового прогину, де достатньо добре розвідані родовища кам'яної солі і природних розсолів. У першій області – це Долинський і Болахівських заводи по виробництву кухонної солі з природних розсолів, об'єднані в Долинський солевиварювальний комбінат концерну «Укрсіль» (сіль не виварюється з 2006 року, через нерентабельність виробництва із-за значних потреб газу). В окремих населених пунктах (Печеніжин, Калуш, Петранка, Марківка) і в даний час періодично виварюють сіль зі соровиці (ропи), але це має переважно одноразовий характер з метою популяризації туристичної привабливості чи давніх ремесел у регіоні й організовується силами місцевих активістів.

У Львівській – на базі Дрогобицького родовища природних розсолів діє Дрогобицький солевиварювальний комбінат, де збережено автентичний спосіб виварювання солі дровами, що також дуже дорого. Виробництво тримається на зусиллях громадських ініціатив, спрямованих на збереження унікальної історичної пам'ятки та розумінні її туристичної цінності.

Закарпаття

Також відноситься до Передкарпатського крайового прогину, однак тут добувалася кам'яна сіль зі Солотвинського родовища. Воно є чи не найдавнішим, оскільки в околицях міста Солотвино було знайдено залишки давньої шахти і римські монети, датовані I-II ст.. Ранні соляні копальні являли собою

великі конусоподібні ями до 150 м глибини. Будівництво шахт почалося наприкінці XVIII ст..

Станом на сьогодні видобуток солі дуже обмежений. Частина виробок музеєфікована, а частина – затоплена водою, що призвело до виникнення провалів, воронків і озер. Це дало поштовх розвитку – переважно стихійного – курортно-відпочинкового бізнесу. Крім того, саме Солотвино стало першим в Україні, де було створено заклад спелеотерапії – оздоровлення в соляній шахті. 1968 року було відкрито алергологічну лікарню, а через десять років відбулися відповідні облаштування, які дозволили проводити лікувальні процедури в соляній шахті на глибині 450 метрів.

Окрім міста Солотвино знайомими місцями солі на Закарпатті є вже згадуваний регіон Мармарошини, береги р. Тиси, село Квасово, назву якого виводять від «квасна/солонна вода». Ще цілий ряд населених пунктів Закарпаття були дотичними до соляної історії своїм вдалим розташуванням на торгових шляхах, значна кількість яких у різні часи густо перетинала цю територію. Минуле солевидобування даного регіону доволі добре зафіксоване в зарубіжних документах, що значно полегшує вивчення і збереження історичної спадщини.

Південна Слобожанщина

Сіль, історії добування якої, власне, й присвячене дане видання та масштабний проект «Шлях, позначений сіллю», мала значний вплив на історичні процеси в XVII-XVIII ст. на Донеччині. Виварювалася сіль в околицях Тора (Слов'янська) і Бахмута. Соляні промисли на Торських озерах задокументовані 1619-м (за Д. Багалієм) або й 1599-1600 (за А. Слюсарським) роками. Виварену тут сіль постачали на Гетьманщину, в південні райони Росії, на Правобережжю України. Максимальний видобуток було зафіксовано в 1750-1757 рр., коли він складав на Торських промислах 59,7 тис. пудів, на Бахмутських – 268,9 тис. пудів, а в 1879 році було закладено першу шахту для добування кам'яної солі. Рудник № 1 (Брянцівська шахта) в XX ст. став одним з лідерів солевидобутку в Європі, що призвело до фактичного занепаду всі інші солепромисли України, найперше, Прикарпатські, які не змогли конкурувати на ринку цін через значні витрати на паливо для виварювання солі. Детально інформація про добування солі на Донеччині викладена в окремому розділі книги.

Сучасна Харківська область теж має свою солону історію, менш знану і потужну, але від того не менш цікаву.

Найвідомішим на мапі солі України є невелике харківське село Співаківка (у 1921-2016 рр. – с. Червоний шахтар) Ізюмського району. Перші відомості про село датуються XVII ст. Співаківка розташована на лівому березі річки Сіверський Донець, яка в цій місцевості має звивисте русло, утворює лиман

ни і заболочені озерця. Навпроти Співаківки, на протилежному березі річки, знаходиться сучасне село Заводи.

Збереглися два цікаві документи, які, не дивлячись на їх об'єм, варто навести повністю. Вони допомагають відкрити практично невідомі нині сторінки історичного минулого, у тому числі й пов'язаного з місцями солі на Харківщині.

Автором першого документа є архієпископ Філарет (Гумілевський), котрий в своїй праці «Историко-статистическое описание Харьковской епархии. В 5-и частях (1852-1857)» сумлінно занотував для нащадків тексти німецького біолога, географа, мандрівника академіка Йоганна Гюльденштедта з детальними описами цього регіону:

«При нынешней слободе Заводах добывали соль в соляных озёрах, почему и местечко иначе называли «Государевы солёные заводы». При близости грабителей – татар, неизбежно было сколько-нибудь обезопасить покой и жизнь добывавших и покупавших соль от наглости грабителей-злодеев. Ныне от бывшей Заводской крепости остаются едва заметные ряды брёвен в земле, почти уже согнивших. Ныне уже нет и соляных озёр, из которых прежде добывалась соль: они засыпаны песками, и Донец переменял своё течение. Это и не могло быть иначе. В старые времена, по обоим берегам Донца рос дремучий лес. Леса истреблены и открылись сыпучие пески, переносимые, подобно волнам, с одного места на другое. Ныне не вдали от слободы Заводов находятся значительные озёра, из которых одно называется Липняги, но все они не соляные; в них водится много вкусной рыбы. Оскудение соли в бывших соляных колодезях имело своим следствием и перемены в населении Заводов. При Бироне вздумали взять здешние колодези в полное заведывание казны, тогда как до того времени Черкасы добывали и продавали соль с платою незначительной пошлины;

Соляні колодезі на березі Сіверського Дінця біля села Співаківка. Фото Михайло Кулішов

вызваны были однодворцы из Белгорода, и соляные рабочие из Славянска и Бахмута, – употреблено много денег и труда на воображаемое улучшение колодезей. Но опыт скоро доказал, что доход Заводов был слишком незначительный, почему всё было брошено, рабочие возвратились в прежние места, а однодворцы в 1759 году переселены на реку Айдар, где они образовали слободку Заводовку, или Спеваковку. Земли, по старинному праву, остались во владении Черкасов».

Другий документ нам залишив Леваковський Іван Федорович – професор Харківського університету, геолог, ґрунтознавець. Даний текст було ним опубліковано 1872 року в Трудах харківського губернського статистичного комітету: «В Харьковской губернии, до тридцатых годов прошлого столетия, кроме Славянска, солеварение производилось еще близ Спеваковки, в с. Заводах. Близ колодцев, из которых получался рассол, находилось небольшое укрепление с палисадами и деревянными батареями по углам. Местность, где добывался рассол, находилась в 1 ½ верстах от Спеваковки, в промежутке, образуемом левою стороною устья ручья Амеляновки и левым берегом Донца. Это пространство весною заливається водою, а по впадении её оставалось болотистое озеро, называвшееся Солёным. Рассолы добывались из колодцев; один из них находился на расстоянии 100 шагов к югу от Соляного озера. Кроме этого, главного, колодца, существовало еще в других на расстоянии около 100 шагов от него. В течении первого периода солеварения в Слободской Украине, добыванием соли здесь занимались казаки-жители слободы Спеваковки. Потом, около 1773 года близ Спеваковки было основано новое селение – Заводы, и выварку соли предприняло само правительство. Близ колодцев выстроено было маленькое укрепление с палисадами и деревянными батареями по углам. Но солеварение продолжалось только один год и оставлено было по невыгодности».

Карта Артємївського округу, 1928 р.

Викладені в наведених текстах факти про наявність джерел з підвищеним вмістом солі цілком підтверджуються і місцевими мешканцями Співаківки, котрі здавна для засолювання вирощеної городини використовували воду, взятую на березі Сіверського Дінця неподалік.

Практично невідомим на соляній мапі Харківщини навіть для багатьох місцевих краєзнавців є місто Ізюм, розвиткові якого сприяли статус повітового міста і розташування на важливій торгово-промисловій магістралі в Таврію, Ростов-на-Дону і Донецький край. Ізюм мав свій шанс стати містом солеварів. Так, за спогадами ізюмського краєзнавця В.М. Авілова, свого часу було утворене акціонерне товариство з видобутку ропи, яке встигло провести буріння (в районі нинішньої міської водозабірної станції), що показали наявність солоних вод. Однак про свердловину скоро забули, а бурові роботи припинили. Ходили чутки, що то постаралися солепромисловці зі Слов'янська, котрі дали 10 тисяч рублів «відступного», щоб позбутися конкурентів. На цьому слава Ізюма в якості центра солепромислу завершилася, так, фактично, й не розпочавшись.

А ось ще один, майже непомітний, слід солі: неподалік сучасної траси Харків-Ростов раніше проходив Чумацький шлях. Збереглася легенда, що розповідає, як в одному з походів помер старший чумацького обозу. Побратими поховали його, насипали високу могилу і увінчали її величезним хрестом. Всі, хто пізніше проїжджали повз, дивувалися розмірам того хреста і захоплено промовляли: «Оце хрестище!». Згодом недалеко від могили люди заснували поселення, яке так і назвали – Хрестище. На мапі 1928 року дане село нанесене як Христище, але більший інтерес сьогодні становить не різниця в написанні цієї назви, а показаний на південний захід від села хутір Возний, з зазначенням у дужках його ін-

шої (можливо, ранішої) назви – Солений, розташований на березі річки і, ймовірно, названий так через наявність поряд соляних джерел.

Тут ми додамо ще два документальні підтвердження, з яких можна скласти картину розвитку соледобування в Південній Слобожанщині. Першим є публікація в «Гірничому журналі» (Горный журнал, Кн. 05 май 1856) «О новых соляваренных заводах, которые разрешено устроить близ города Бахмута, в Екатеринославской губернии», з якої довідуємося, що «Соляные источники встрѣчаются здѣсь въ разныхъ мѣстахъ, а именно: близъ заштатнаго города Славянска, разлившіеся въ 10 небольшихъ озеръ; у деревни Некременской (тепер – село Некременне в Олександрівському р-ні Донецчини), въ 30 верстахъ отъ Славянска; въ 4 верстахъ отъ деревни Быковки на Донцѣ; въ оврагѣ Орловомъ, въ 2 ½ в верстахъ отъ слободы Петровской, въ 3 волости, 8 округа, Украинскаго Военнаго Поселенія; близъ города Бахмута по рѣчкамъ Плоткамъ и Бахмуткѣ, болѣе на лѣвомъ берегу рѣки, совершенно покрытому травой солянкой (*salsola affinis*). Близъ городовъ Славянска и Бахмута, существовало на нихъ солевареніе еще съ 1701 года. Производство на Бахмутскомъ заводѣ было гораздо обширнѣе Славянскаго; съ 1750 по 1758 годъ, на немъ ежегодно вываривалось соли до 287,000 пудъ, тогда какъ на послѣднемъ оно ограничивалось, въ этотъ же промежутокъ времени, ежегоднымъ количествомъ до 62,700 пудъ.»

Другий документ – Списки населенных пунктов Російської імперії (оригінальна назва: Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. Харьковская губерния, по сведениям 1864 года) – підтверджує інформацію попереднього про наявність в околицях Слов'янська джерел з підвищеним вмістом солі: «Сверхъ того, недалеко отъ г. Славянска, въ д. Некременной (с. Некременне), находится также соленая вода, которая нынѣ съ врачебною цѣлью употребляется весьма рѣдко, а въ 30 верстахъ отъ г. Славянска, есть источникъ горькой воды, но имъ не пользуются».

Значно біднішою в порівнянні з Донецькою є соляна історія сусідньої Луганщини. Однак і тут між селом Осинове і Новопсковом, на лівому березі річки Айдар є джерело цілющої мінеральної води. За хімічним складом вода – хлоридно-натрієва, з вмістом сірководню, близька до джерел Миргорода, Трускавця, Моршина. Тому не дивно, що свого часу на базі цих джерел було побудовано санаторій «Перлина». Вода з лікувальними властивостями, на думку науковців, це залишки давно зниклого моря, що крізь товщі різноманітних порід пробилось на поверхню землі. Ця «морська» вода успішно використовується для лікування зовнішніх хвороб, зокрема, таких як радикуліт, остеохондроз, шкірних захворювань. А ще очищає організм, бадьорить і покращує загальний стан організму. Місцеві це джерело називають «сольонкою».

ТРОХИ ГЕОЛОГІЇ. ЗВІДКИ ВЗЯЛАСЯ СІЛЬ НА ЗЕМЛІ

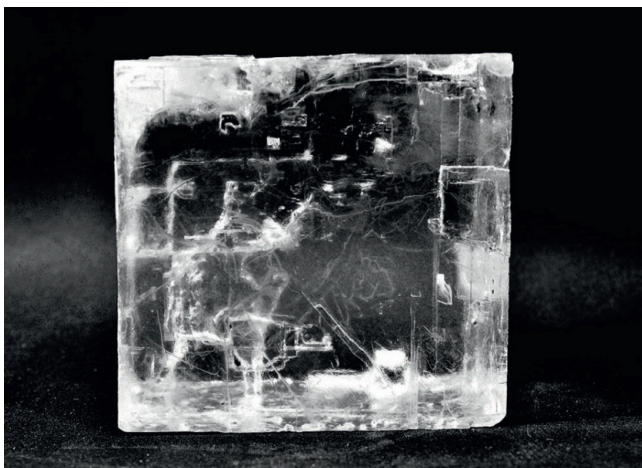
За умовами та часом утворення всі родовища солі поділяються на морські/океанічні, викопні осадові, соляні джерела й розсоли і сучасні соляні. З першими – моря й океани – усім усе зрозуміло. Викопні осадові – це пластові, лінзо- та куполоподібні тіла в товщах ґрунтів. Вони можуть поширюватися на десятки й сотні квадратних кілометрів і, зазвичай, мають важливе промислове значення. Соляні джерела і розсоли утворюються в процесі вилуговування підземними водами глибинних покладів солі. Сучасні соляні родовища – це, так би мовити, свіжа сіль, яка утворюється відкладами сучасних солеродних басейнів (морських лагун, солоних озер тощо). Яким би не було родовище солі, але для його появи завжди є необхідними наявність води і сонця, бо, як сказав свого часу Піфагор, сіль була народжена найшляхетнішими батьками: сонцем і морем. Те, що майже вся територія сучасної України багато мільйонів років тому була вкрита водами теплих морів, гарантує

нам лідерство в світових запасах галітів. Поклади кам'яної солі відомі в усіх геологічних системах, та найбільше зосереджені в кембрійських, девонських, пермських і третинних відкладах. Поклади кам'яної солі на території сучасної Донеччини, де вона є другим з найбільших об'єктів гірничої промисловості сучасного Донбасу після кам'яного вугілля, підпорядковані до верхньої соленосної світи нижньопермських відкладень (Слов'янська світа P1sl ас-сельського яруса), складеної потужними шарами кам'яної солі, гіпсів, ангідридів з прошарками мергелів і глин. Відкладення пермської системи розвинені головним чином у Бахмутській і Кальміус-Торецькій впадинах на північно-західній околиці басейну. Вони утворилися в умовах мілководдя лагуни, обмежено сполученої з морем. Сумарна потужність основних пластів солі на Донеччині перевищує 100 м зі загальної 345-метрової соленосної товщі.

Гірничі виробки в пласті кам'яної солі Артемівського родовища. Фото Михайло Кулішов

ЯК «БІЛА» ІСТОРІЯ ДОНЕЧЧИНИ СТАЛА «ЧОРНОЮ»

Кристал галіту з Артемівського родовища кам'яної солі.
Фото Михайло Кулішов

Якщо подивитися на сучасну індустріальну мапу Донецької й Луганщини, складно уявити, що промислове освоєння цього краю бере свій початок не з видобування чорного золота – вугілля, а з часу боротьби за володіння джерелами видобування білого золота – солі.

Перші геологічні розвідки запасів кам'яного вугілля, проведені тут ще на початку XVIII ст., були спричинені нічим

іншим, як намаганням замінити ним дрова при виварюванні солі. Добування солі з ропи місцевих водойм потребувало значних затрат часу і енергії, яку тоді можна було одержати лише в вигляді вогню від спалювання дров. Це вимагало організовувати безперебійне постачання на солеварні деревини. Вирубування лісів довкола місць солеваріння створювало проблеми не лише пошуку нових насаджень деревини, але й вирішення питань з її доставкою і транспортуванням, тому пошук альтернативних джерел енергії був цілком закономірним і невідворотним.

До слова, металургійна слава Донецької також повинна завдячувати солі: розвідані в 1748 році запаси залізної руди стали поштовхом для будівництва першого залізоплавильного заводу. Його продукція мала перетворюватися не в що інше, як на труби – труби для транспортування тієї ж самої солі: ропу з бахмутських соляних джерел планувалося подавати на варниці в район Сухарівської слободи, до яких водами річок Оскіл і Сіверський Донець сплавляли б ліс. Неймовірно цікаві деталі цієї справді унікальної історії читачі знайдуть на сторінках нашого видання далі.

Таким чином, край, відомий зараз завдяки «чорному золоту» – вугіллю, починав творити свої літописи багато сотень років тому власне завдяки «білому золоту» – солі. І саме 400-літня історія видобутку солі на Донецькій стала основою як розвитку сучасного солепроміслу, так і решти індустріальних досягнень Східної України.

СІЛЬ СОЛОДКА І ГІРКА

Те, що сіль може змінювати смаки продуктів, підсилюючи їх сильні сторони або повністю їх заглушуючи пересолом, ні для кого не є таємницею. Оскільки сіль присутня в усіх видах страв, включно з кондитерськими виробами, то вміння правильно використовувати сіль у приготуванні їжі вимагає знань і досвіду. Наприклад, усі знають, що смак кави можна доповнювати/змінювати додаванням до неї молока, цукру, ванілі, кориці чи інших спецій. А от справжні шанувальники кави переконані, що найкраще її смак розкриває не що інше, як правильного об'єму дрібка солі.

Але в цьому розділі ми поведемо мову дещо про інші «смаки» солі. Від початку існування людства сіль була

необхідним продуктом, і таким залишається досі. Змінюються способи її добування, що, звичайно, впливає на кінцеву ціну, але цінність самої солі і бажання володіти джерелом її добування залишаються такими ж актуальними.

Сіль у давнину була настільки цінним товаром, що її порівнювали з золотом. Вона ставала способом збагачення і утримання влади. Дослідники минувшини припускають, що перші гради/міста, оточені мурами, закладалися як місця накопичення, збереження і захисту найціннішого: зерна, солі і металів. Цю версію вони підтверджують залишками найдавнішого в світі міського поселення (на місці сучасного Єрихона), яке розташовувалося зовсім близько до узбережжя Мертвого моря – «найбільшої сільнички планети».

В Єгипті вся добута сіль була власністю правителя. Вона була потрібна мешканцям долини Нілу не лише для щоденного споживання чи засолювання риби і овочів з метою їх тривалого зберігання. Єгиптяни засолювали ще й мерців, перетворюючи за допомогою солі та інших компонентів тіла в мумії, а інакше, за їх віруванням, душа померлого не могла знайти спокою. Саме фараон видавав сіль на потреби міст і храмів, на утримання жерців, і, як сказали б нині, держслужбовців, на оплату праці робітників і селян, а рештки солі обмінювалися за наказом правителя на інші потрібні товари.

Китайці не лише ввели монопольне право правителя на сіль, але й першими знайшли спосіб за допомогою солі поповнювати державну скарбницю, продаючи повністю монополізовану сіль своїм підданим за твердою, але значно завищеною, ціною. І все це відбувалося за 7-6 століть до нашої ери.

Володарі давніх країн йшли на всілякі хитрощі задля накопичення статків, і однією з таких був задовго до нашої ери запроваджений податок на сіль, який мав назву «податок на смак», і сплачувати його змушений був кожен з підданих володаря.

Греки податків на сіль не знали, але одразу після завоювання Персії Олександром Македонським вони аж ніяк не поспішили відмінити існуючий там соляний податок «*галике*».

Давній Рим також не гребував збагаченням на солі. Його правителі не тільки всіляко намагалися монополізувати цей промисел, але й постійно встановлювали завищені ціни на сіль. Збереглися відомості що Марк Лівій, щоб зібрати кошти на війну проти Карфагена, в 204 році до н.е. найперше значно підвищив ціну на сіль. За це він отримав прізвисько Салінкатор – «*солільник*».

Подібні факти того, як сіль збагачувала, а, отже, робила солодким життя тих, у чиїх руках перебували джерела її видобування, можна називати безкінечно, приводячи приклади з різних материків, країн, безлічі багатих і успішних, включно з подіями теперішнього часу, пов'язаними з переділами ринку солі в Україні. Але весь цей час поряд існувала інші історія – трагічна і гірка.

З історії давніх часів відомо, що, наприклад, у тій же Греції, де інтенсивно використовувалася праця рабів, і кожна грецька родина намагалася мати якомога більше домашніх рабів, котрі б виконували найрізноманітнішу роботу, особливо важкою і небезпечною була все ж праця рабів на рудниках, каменоломнях і соляних копальнях.

У Римській імперії робота соледобувача вважалася більшим кошмаром, чим веслярів на галерах. Умови роботи на соляних шахтах були настільки жакливими, а постійне зневоднення, артрит (запалення суглобів) і силікоз (захворювання легень), що повністю виснажували людей. Науковці встанови-

ли, що в Римській імперії саме праця в соляних шахтах була основною причиною смерті людей у віці до 30 років.

Праця наших пращурів-солеварів була такою ж тяжкою і трагічною, і навіть складно зараз судити, хто страждав більше: ті, що власне варили сіль з ропи, чи ті, хто носив мішки зі сіллю в місця складування чи на підводи для відправлення її в пункти призначення. Перші працювали майже безперервно біля черенів з ропою, перебуваючи в приміщеннях, де температура доходила до 65 градусів при фактично 100 % вологості повітря, вдихаючи весь час роботи соляні випари. Робочий день складав 12-14 годин, тож не дивно, що вік солеварів рідко коли сягав 40 років. Свої, не менш гіркі, наслідки мала й професія мішкодерів – так називали тих, хто виварену сіль розсипав у мішки, і так званих соленосів, котрі ті мішки носили. Соляний пил, що проникав крізь мішок, засипав шию, плечі, спину, від чого шкіра подразнювалася, червоніла, запалювалася, утворюючи жакливі пухирі і виразки, лікувати які, звичайно ж, не було ані часу, ані можливості. Та чи не найгірше страждали вуха, які постійно були вкриті сіллю, та ще й зазнавали подразнень від тертя мішковиною при ходьбі. Тому часто вушні раковини вантажників були частково чи повністю відсутні, що вказувало зустрічним їх місце діяльності.

Крім чисто фізичних страждань, спричинених жакливими умовами праці, солеварів супроводжували постійні розбійницькі напади і грабунки з боку тих, хто хотів або заволодіти таким цінним товаром як сіль, або намагався позбавитися конкурентів. Для донецького краю частими і чи не найдошкульнішими були татарські набіги на солеварні. Ось які факти для нас зберіг «літописець Слобідської України» (написав близько ста праць) Дмитро Іванович Багалій (1857 – 1932) – український історик, ректор Харківського університету, один з фундаторів Української Академії наук – в праці «Історія Слободської України» (книга побачила світ у видавництві «Союз» Харківського кредитового союзу кооперативів 1918 року), розділ 3: «Боротьба з татарами»: «... їх мусили терпіти ледве не усі оселі слободської України, а хоча й в деякі з них і не навідувалися несподівані гості, все ж таки можливо було їх повсяк час сподіватися і треба було до сього готувитися, завжди їх напад дождати. Місто Ізюм було гарно ошанцьоване, але у 1690 році татари зробили напад на городян саме тоді, як вони виходили з церкви. У 1678 р. татарський загон явився під Савинськ несподівано; там сидів наказник полковник в облозі з невеликим числом козаків; жінку його, дітей і багато мешканців татари побили або узяти у неволю, а гурти худоби позабирали з собою. Тоді ж татари спалили слободу Двурічню так, що залишилася од неї тільки одна кріпость. Іще раніш мешканці її прохали дати їм хліба, бо вони гинуть з голоду; сіяти хліб, казали вони, за татарськими нападами вони не можуть, бо їм завжди приходится стояти на вартах. Під Тор (Слав'янск), приходили татари у 1690 р. великою ватагою, цілими ордами з гарматами й напали на Солоний; посад біля міста і солеварні курені

спалили, Кубанська орда побила табор (з 400 чол.) Торських та Маяцьких козаків і позабирала їх у неволю. Швидко після того Кафінський паша Муртаза наблизився до Тору з ордами, яничарами й гарматами, зруйнував кріпость і посад, спалив солеварені курені, дрова і усяку снасть, звелів побити казани, напав на табор козацький, розбив його й узяв у полон 450 чол. Ось при яких обставинах приходилося українцям промишляти солеварством у Торі та на Маяцку».

Населення містечка Тор і солевари-підприємці зазнавали біди від частих нападів татар і надалі. Татарські напади спустошували місцевість і руйнували солеварні. Особливою активністю нападів характеризуються 80-90-ті роки XVII століття, що спонукало переходити на інший берег Сіверського Дінця та розвідувати нові місця добування солі. Так виникли соляні промисли на річці Бахмут, про що детальніше буде йти мова згодом.

КОРОТКІ ШТРИХИ ІСТОРІЇ ДОБУВАННЯ СОЛІ НА ДОНЕЧЧИНІ

Перші повідомлення про організоване ведення солеваріння в даному регіоні припадають на XVI ст., але особливого значення соляні озера на річці Тор набувають у другій половині XVII ст.. В історичній науці, що базувалася на радянському погляді на події, прийнято вважати спричинення масового переселення в той час значної кількості українців на схід, до Південних кордонів Московського царства і згодом Російської імперії «невыносимым гнетом польской шляхты». Та, задля справедливості, слід сказати, що такого рівня гноблення, який панував на Московії та Росії, жодна інша влада на землі України не приносила.

Для розмежування і захисту вздовж кордону будувалися фортеці й виникали поселення. Таким чином у 1676 р. (дата є спірною) виник і городок/містечко Тор на однойменній річці, «где польских (украинских) и украинных (слободских) городов всяких чинов люди на Тору соль варят».

Уяву про перший період розвитку виробництв з виварювання солі в м. Торі можна скласти на основі збережених записів, зроблених 1704 року полковником Харківського й Ізюмського полків Федора Шидловського. Спершу там «у соляных пяти озер соль варили приезжие... русские и черкасы наездом». Але в другій половині XVII століття солеваріння ведеться вже осілим населенням, а серед приватних з'являється казенний («государев») завод. На нього в 1666 році було відправлено «всяких Стрельцов 32 человека, да работников 215, да целовальников 15 человек, всего 318». Важкі умови праці і повне безправ'я фактично закріпачених владою солеварів породжували спалахи спротиву.

Одним з таких – «протестом крепостных рабочих» – у російських документах подається повстання в Торі 1668 року, хоча ті події мали значно глибші причини і складніші хитросплетіння історичних процесів. Це був рік виникнення доволі непростих для нинішнього розуміння повстань, які несподівано підняв лівобережний гетьман Іван Брюховецький (1623 – 1668) проти

московського царя (при тому, що гетьманську булаву здобув саме завдяки підтримки Москви і навіть був одружений з боярською донькою), або, як стверджують тогочасні документи, «во время измены гетмана Брюховецкого», котрий «поднял в Слободской Украине бунт против царских бояр и воевод». Торські козаки також повстали, перебили «приказных, ведавших заводами», і «ушли те черкасы с Торских озер к Ивашке Серку» (Іван Сірко), що на той час був полковником у м. Змієві. Повстання хоч і охопило значні території, але жорстоко було придушене царською владою.

1677 року в місті Тор спалахнуло нове повстання – проти зловживань воеводи Родіона Маслова, – але також було придушене. З цією інформацією існує ряд невідповідностей. З одного боку, про «служилого белгородца Родіона Маслова» згадує все той же Філарет (Гумілевський) в «Историко-статистическом описании Харьковской епархии», яку всі дослідники вважають прекрасною працею, «не потерявшей актуальности» до нинішніх днів. Саме з цього документа відомо, що «в 1677 году в Торе произошло новое волнение, которое, впрочем, скоро кончилось». Як видно з викладених Філаретом подій, суть протесту полягала в небажанні черкас підпорядковуватися новому керівництву, «так как новый город построили они сами по царской грамоте». В ряді історичних праць, присвячених цьому питанню, даний спротив називається і заколотом, і бунтом, участь в якому брало начебто понад тисяча осіб. Плутанини історії додають відомості про існування приблизно в один час двох Родіонів Маслових, один з котрих був Васильович, а інший – Зосимович. Зрештою, такі тонкощі історичних подій не є предметом дослідження саме нашого видання. Ім'я котрого Родіона Маслова фігурує в повідомленнях про те, що саме він був «основатель Славянска», що точно не може бути правдою, бо на той час не існувало поселення з такою назвою. Відомо також, що хоч той незначний спротив (смута) не мав ані важливого впливу на тодішні події, ані реального результату, але вже наступного, 1678 року Р. Маслов був відкликаний, а його місце воеводи Тора зайняв Богдан Протасов.

Перші повідомлення про організоване ведення солеваріння в даному регіоні припадають на XVI ст., але особливого значення соляні озера на річці Тор набувають в другій половині XVII ст.. В історичній науці, що базувалася на радянському погляді на події, прийнято вважати причиною масового переселення в той час значної кількості українців на схід, до Південних кордонів Московського царства і згодом Російської імперії «невыносимым гнетом польской шляхты». Та, задля справедливості, слід сказати, що такого рівня гноблення, який панував на Московії та Росії, жодна інша влада на землі України не приносила.

Для розмежування і захисту вздовж кордону будувалися фортеці й виникали поселення. Таким чином у 1676 р. (дата є спірною) виник і городок/містечко Тор на однойменній річці, *где «польских (украинских) и украинских (слободских) городов всяких чинов люди на Тору соль варят».*

Уяву про перший період розвитку виробництв з виварювання солі в м. Торі можна скласти на основі збережених записів, зроблених 1704 року полковником Харківського й Ізюмського полків Федора Шидловського. Спершу там «у соляных пяти озер соль варили приезжие... русские и черкасы наездом». Але в другій половині XVII століття солеваріння ведеться вже осілим населенням, а серед приватних з'являється казенний («государев») завод. На нього в 1666 році було відправлено «*всяких Стрельцов 32 человека, да работников 215, да целовальников 15 человек, всего 318*». Важкі умови праці і повне безправ'я фактично закріпачених владою солеварів породжували спалахи спротиву.

Одним з таких – «*протестом крепостных рабочих*» – у російських документах подається повстання в Торі 1668 року, хоча ті події мали значно глибші причини і складніші хитросплетіння історичних процесів. Це був рік виникнення доволі непростих для нинішнього розуміння повстань, які несподівано підняв лівобережний гетьман Іван Брюховецький (1623 – 1668) проти московського царя (при тому, що гетьманську булаву здобув саме завдяки підтримки Москви і навіть був одружений з боярською донькою), або, як стверджують тогочасні документи, «*во время измены гетмана Брюховецкого*», котрий «*поднял в Слободской Украине бунт против царских бояр и воевод*». Торські козаки також повстали, перебили «*приказных, ведавших заводами*», і «*ушли те черкасы с Торских озер к Ивашке Серку*» (Іван Сірко), що на той час був полковником у м. Змієві. Повстання хоч і охопило значні території, але жорстко було придушене царською владою.

1677 року в місті Тор спалахнуло нове повстання – проти зловживань воеводи Родіона Маслова, – але також було придушене. З цієї інформації існує ряд невідповідностей. З одного боку, про «*служилого белгородца Родiona Маслова*» згадує все той же Філарет (Гумілевський) в «Историко-статистическом

описании Харьковской епархии», яку всі дослідники вважають прекрасною працею, «*не потерявшей актуальности*» до нинішніх днів. Саме з цього документа відомо, що «*в 1677 году в Торе произошло новое волнение, которое, впрочем, скоро кончилось*». Як видно з викладених Філаретом подій, суть протесту полягала в небажанні черкас підпорядковуватися новому керівництву, «*так как новый город построили они сами по царской грамоте*». В ряді історичних праць, присвячених цьому питанню даний спротив називається і заколотом, і бунтом, участь в якому брало начебто понад тисяча осіб. Плутанини історії додають відомості про існування приблизно в один час двох Родіонів Маслових, один з котрих був Васильович, а інший – Зосимович. Зрештою, такі тонкощі історичних подій не є предметом дослідження саме нашого видання. Ім'я котрогось Родіона Маслова фігурує в повідомленнях про те, що саме він був «*основатель Славянска*», що точно не може бути правдою, бо на той час не існувало поселення з такою назвою. Відомо також, що хоч той незначний спротив (смута) не мав ані важливого впливу на тодішні події, ані реального результату, але вже наступного, 1678 року Р. Маслов був відкликаний, а його місце воеводи Тора зайняв Богдан Протасов.

Зміна воевод нічого не змінювала в становищі повністю безправного місцевого населення і працівників солеварень. В архівах збереглася скарга/чолобитна на дії й того, іншого, торського воеводи Б. Протасова: «*Соляного города (Тора) жителей своим начальством пограбил... и у многих людей выбрал из печек солеварные казаны и соль совами и бочками и лошадыми... и тем он, Богдан (Протасов), из Соляного многих людей разогнал*». Масові втечі «*рабочих людей*» часто ставали причиною відсутності працівників, через що доводилося закривати завод.

Відтак, через виявлення соляних джерел на річці Бахмут, які виявилися значно продуктивнішими, торські промисли відійшли на другий план, а після царського указу 1704 року про перехід бахмутських промислів в управління казни (держави), торські були передані на відкуп місцевим солеварам-промисловцям за 2 тис. руб. на рік.

Саме ця спроба царського уряду обмежити впливи і доступ до соляних промислів і передача земель вздовж річки Бахмут т. зв. ізюмцям (господарями тут себе вважали донські козаки), а не, як писала російська і радянська історія, «*выступление против эксплуатации и злоупотреблений царских чиновников*», стало поштовхом до ще одних трагічних подій – Булавинського повстання. Спершу відбувалися локальні сутички ізюмців і донців між собою, після чого кожна зі сторін вирішила звернутися по допомогу до государя. Перші спроби розсудити протистояльників не мали успіху, тому урядом було прийняте рішення про державну монополізацію солепромислу на Донеччині, що також не сподобалося козачим верхівкам, і протистояння набрало ознак воєнного, до участі в якому – добровільно чи випадково – втягувалося чимраз більше простих мешканців навколишніх поселень. На чолі повсталих бахмутських солева-

Солеварні на гербі Бахмутського батальйону, середина XVIII ст.

рів стояв отаман Кіндрат Булавін, котрий згодом і очолив все те козацько-селянське повстання 1707-1708 років, що охопило значні території Придінців'я і нижньої течії Дону. Спершу повстанцям навіть вдалося вигнати представників царського уряду з Бахмута, але після поразки в битві в урочищі Криві Луки і проведених жорстоких каральних акцій царськими військами, шансів на перемогу в повсталих не залишилося. В липні 1709 року було видано царський наказ, яким «велено вновь на Бахмуте соляной завод завести и соль варить... усматривая во всем прибыли».

Основну масу робочих, що працювали в XVII–XVIII ст. на тодішніх мануфактурах, складали приписані до підприємств державні селяни, так звані «казенные крепостные» – найбільшій прошарок селянства. Документи свідчать, що на примусову заводську роботу з сіл, приписаних до цих заводів, головним чином відправлялися «бурлаки и несемьянистые (не-сімейні)», оскільки заможні селяни знаходили способи відкуповуватися від таких робіт: «жительствоющие своими домами и семьянистые и спожиточные, через лукавства и взятки находящимися командирами обойдены».

Крім приписних, на солеварнях працювала незначна кількість вільнонайманих селян, зустрічалися також і втікачі («беглые») від поміщиків. Траплялися випадки, коли призначені для роботи на заводах селяни – особливо в часі важливих сільськогосподарських робіт – підміняли себе найманими. В одному з архівних документів є згадка про уродженця слободи Красної Путивльського повіту/уїзду «вольного малороссиянина по найму той всей слободы обывателей выслано на Бахмут на казенные работы, при которых заводах лет 8 обретался».

Приписні селяни поповнювали робочу силу на Торському і Бахмутському солезаводах. До них в 1712 році були приписані «для работ города и новопоселенные слободы, а именно: Маяки, Ямполь, Сухарев, Краснянское... всего 11 мест».

Однак щойно в 1715 році соляні заводи Бахмута і Тора переходять у відання Соляного правління, а продаж солі оголошується державною монополією. Приватні солевари-підприємці були орендараторами в казни чанів/сковород для виварювання солі, за що сплачували орендну плату і різні побори на користь місцевих воевод.

Уряд робив декілька спроб – у 1719, 1727, 1732 рр. – віддати казенні солезаводи в Бахмуті і Торі на відкуп об'єднанню купців-промисловців, зобов'язуючись забезпечувати заводи робочою силою/«рабочими людьми». Але купці не виконували взятих зобов'язань, і заводи знову повертались у відання казни.

Втечі зі заводів були однією з найпоширеніших форм спротиву «рабочих людей» проти кріпосного гніту і жорстокого поводження. Князь Олексій Іванович Шаховський, котрий на підставі наказу цариці Анни в 1734 році став «правителем Малоросії», писав до Сенату: «болеют многие и умирают, а немало удирает от непосильной работы».

У часі російсько-турецької війни 1735-1739 рр. соляне виробництво в Бахмуті і Торі значно скоротилося.

30 липня 1737 року «надворным камерным советником и надзирателем украинских бахмуцких и торских соляных заводов» був «пожалован» (призначений) Готлоб Фрідріх Вільгельм Юнкер (1705 – 1746) – член Санкт-Петербурзької Академії наук, німець за походженням, талановитий поет, котрий в 1731 році прибув до Росії і залишився тут працювати. Завданням Юнкера було проведення реорганізації заводів, але внесені ним деякі зміни в технологічні процеси добування солі значних результатів не дали. Примітивний рівень використовуваної техніки, відсутність постійних кадрів, втечі приписних селян, сильна експлуатація «рабочих людей» спричиняли часті зупинки виробничих процесів. Це підтверджує доповідь «В Соляной комиссариат» відомого вченого XVIII ст. Михайла Ломоносова, в якій він звертає увагу на ряд моментів, що лежали в основі причин занепаду солеварних заводів Бахмута і Тора: «1) недостаток в рабочих, 2) недостаток дров к довольноному варению, 3) худое состояние соли, 4) нынешняя опасность тамошней стороны и т. д.».

І так звані вільні малоросіяни, і кваліфіковані робочі (ковалі, майстри з ремонту труб тощо), прислані згідно з царським наказом з різних сіл і міст, і наймані робітники, і втікачі з усіх регіонів кріпосної Росії й України поступово закріпачувалися, а в 30-60-х роках XVIII ст. вони формують єдину групу «рабочих» – одинаково закабалених ярмом кріпацтва. Жажливий

стан приписних селян на Бахмутському і Торському соляних заводах визнавала навіть місцева адміністрація, пишучи в донесенні Сенатові, «...что определяемые в работу ко состоящим в Бахмуте казенным соляным заводам из Бахмутской провинции три сотного (триста осіб) числа работных людей, конных и пеших, токмо Бахмутской провинции обыватели за малолюдством пришли, в невозможность и конечное разорение». Трохи далі в цьому ж документі написано: «И притом же Торский управитель объявляет, что Торские обыватели, будучи на той работе, с голоду обессилили и другие во время метания суровицы за бессилием и в колодезь попадали».

Приписні селяни, яких відривали від землі і відправляли на заводи, часто ставали жебраками, як і залишені ними сім'ї. Ось як про це писав у Сенат 24 вересня 1745 року Головний комісаріат: «И за немалым отягощением при Бахмутских и Торских соляных заводах в работах, которые находяца в тех работах марта от 8 прошлого 1744 году и поныне, почти все з головы на голову беспеременно, и такие бедные и одинокие многие из них находятся, что в домах их, кроме одних жен их никого мужеска полу не имеется... да в нынешнее летнее время, как пахать, так и сеять и косить надежды на них иметь невозможно».

Щодо закріпаченого люду в Росії XVIII століття застосовувалися найрізноманітніші види фізичного насилля. Приклад поведінки щодо робочих солезаводів – а подібна була характерною для всього державного устрою Росії – царських чиновників також зберігся в архівах: «К тому же имеющийся при тех (Торському і Бахмутському) соляных заводах подполковник Шпешнев... многих бьет публично... без милосердия и так, что не у довольствуясь по спине, но и по брюху и по бокам, от чего все бедные пришли в великий страх».

Ще одним страхом робітників на заводах були так звані солеварні отамани («солеварские атаманы») – слухняні виконавці наказів царських чиновників, котрі наглядали за виконанням роботи солеварами і доповідали керівництву («доносили начальству»).

Усе це – невиносимі умови праці, жорстока експлуатація і насилля, які постійно терпіли так звані «работные люди» (насправді – робочі-кріпаки) з боку адміністрації заводів і від представників влади – робило життя тогочасних солеварів нестерпним. Оскільки втечі та написання «челобитных» (скарг) не вирішували даних проблем, то солевари вдавалися до бунтів (про що згадувалося вище) і страйків. Одним з таких організованих спротивів, найвідоміших і добре задокументованих, став Бахмутський страйк («Бахмутская стачка») 1765 року. Його прийнято вважати першим виступом закріпачених робітників на державних підприємствах Російської імперії, а безпосередньою причиною виникнення стало збільшення казенних повинностей на Бахмутських і Торських соляних заводах.

Приводом до страйку стало зачитування робочим Бахмутського соляного заводу Указу імператриці Катерини II про заборону використання приписних селян Білгородської та Воронезької губерній на додаткових роботах, а ці роботи покласти на солеварів та членів їх сімей. Такий указ, звичайно, було прийнято в інтересах поміщиків, котрі хотіли в цей спосіб отримати додаткову робочу силу у власне використання. Але через прийняття цього рішення адміністрація заводу вимагала у солеварів замість приписних селян відправитися на заготівлю 600 копиць сіна. Збережені архівні документи так подають перебіг подальших подій: понад 150 солеварів відмовилися виконувати вимоги адміністрації «итти на казенные работы» і заготовляти сіно. З їх числа виділився найбільш активний і свідомий – Борис Андреев. На заклик представника адміністрації заводу прапорщика Голубкова Б. Андреев закликав всю команду солеварів застрайкувати, що ті й зробили. Після повторної вимоги Голубкова негайно приступити до виконання казенних робіт Б. Андреев напав на представника адміністрації і побив його. У своєму рапорті до Бахмутської заводської контори прапорщик Голубков написав: «Но по прочтении указа онные солевары объявили, что в казенные работы итить не желают. А из онных солевар Борис Андреев объявил, что «я в работу итить не слушаю», причем поступая азартно, ухватя меня за груди, а потом за рукав, також на левой руке сделал повреждение». Оскільки Бахмутський страйк, як і решта селянських бунтів в Росії, був стихійним і позбавленим політичних вимог та відповідної організації, адміністрації доволі просто вдалося розправитися зі страйкарями. Для цього задіяли вірних прислужників – «солеварских атаманов», котрі, використовуючи низький рівень свідомості основної маси страйкарів, умовили частину з них виконувати роботу, а більш активних змусили це зробити зі застосуванням сили. Організатор («зачинщик») страйку був показово покараний, а з метою повчання і залякування (в «назидание») інших було розіслано наказ Бахмутської контори наступного змісту: «Означенному солевару Борису Андрееву за предписанную его ослушность и за учиненные прапорщику Голубкову против акции обиды учинить в бахмутской соляной конторе наказание плетьюми и о том для ведома к солеварской команде послать указ». Так безрезультатно для робочих завершилася ця спроба спротиву, ввійшовши, однак, в історію солеваріння краю.

Заводи Донеччини й надалі залишалися нерентабельними для казни/держави. Головна причина цього крилася в неспроможності добутої тут солі конкурувати з дешевшими кримською і астраханською, що після підписання російсько-турецької мирної угоди 1774 року почала вільно привозитися в Україну. Через це Азовська адміністрація в 1782 році вирішила «варение соли прекратить», що й було затверджено генерал-губернатором Новоросії князем Потьомкіним 21 грудня того ж року.

Таким чином, 1782 року соляні заводи в Бахмуті і Торі були ліквідовані, а виварювання солі велось неорганізовано.

ВІДКРИТТЯ ПОКЛАДІВ КАМ'ЯНОЇ СОЛІ НА ДОНЕЧЧИНІ

Мабуть, першими науковими повідомленнями про підземні соляні багатства цього регіону була стаття «Опыт геогностических исследований в Донецком горном кряже», опублікована 1827 року в «Горном журнале», яка його автора Євграфа Ковалевського поставила в перший ряд дослідників краю. В роботі були означені межі кряжа, що саме ним був названий «Донецьким» «по имени Донца, представляющего самую занимательную его сторону» і дана характеристика його внутрішньої будови.

Наступна праця Є. Ковалевського була більш об'ємною, з геологічною картою і обширнішими відомостями. Під назвою «Геогностическое обозрение Донецкого горного кряжа» вона була опублікована в тому ж «Горном журнале» в 1829 році. Зокрема, в ній повідомлялося наступне: «...около города Бахмута, где находится много соленых источников, бывших некогда предметом значительного производства и содержащих ныне почти с поверхности до 6 процентов поваренной соли. Соляные источники находятся более на левой стороне реки Бахмута, которой низменные берега покрыты травой солянкой (salsosa soda). (...) Может быть, в сих местах заключались прежде соленосные породы, которые в последствии времени разрушены притекающею водою и произвели таким образом пустоты, а сверху обвалы. Может быть, подобные изменения дали пищу соленым источникам, из которых в одном месте, при заштатном городе Славянске, образовалось даже соляное озеро». І далі: «Известно, что гипс есть спутник поваренной соли, и что описанной формации свойственны более соляные источники. (...) Далее гипс покрывается новейшим известняком, затверделою глиною соленого вкуса и рухляковым сланцем, нередко вонючий камень (вапняк; рос.: известняк) содержащим. Сия особенная формация наиболее раскрывается к Югу от селения Покровского. На сии места должно быть обращено внимание того, кто захотел бы в здешнем краю отыскивать каменную соль; ибо они представляют то образование, которое наиболее сродно сему минералу и которое Вернер (мова йде про Авраама Ґотлоба Вернера (1749 – 1817) – німецького геолога, професора мінералогії) называет Salzformation».

У 1850-х роках професор геології Харківського університету Никифор Борисяк на підставі власних спостережень також припустив можливість знаходження пластів кам'яної солі в цій частині Донецького басейну, вкритій утвореннями пермської формації.

1870 року його університетський колега, теж професор геології, Олександр Гуров на сторінках «Харьковских губернских ведомостей» висловив думку про необхідність провести буріння на кам'яну сіль та ропу в Бахмуті. Ці погляди згодом були підтверджені детальними геологічними дослідженнями професора Гірничого інституту Олександра Карпінського, котрий також від 1870-х років постійно настоював на необхідності проведення глибоких бурових робіт. У 1872-73 рр. за його вказівками проведені майже одночасно в Бахмуті та Слов'янську бурові свердловини спершу наштовхнулися на насичені соляні ропи, а згодом виявили залягання кам'яної солі.

Сіль Бахмутського родовища характеризується високою чистотою – до 98%. Вік сольових відкладень становить 220-280 млн років. Площа соленості складає понад 170 кв. км, а балансові запаси солі – понад 5 млрд тонн. Потужність пластів коливається від 14 до 47 метрів.

Зразок кам'яної солі (галіту) з Артемівського родовища.
Фото Михайло Кулішов

МАНДРУЮЧИ «ШЛЯХОМ, ПОЗНАЧЕНИМ СІЛЛЮ»

Донецчина, а особливо її північна частина, справді має дуже цікаве історичне минуле, а сіль, як і годиться, додає особливої пікантності й несподіваних відтінків смакам. Гурманам від мандрівок, як і любителям краєзнавчих досліджень ці території здатні запропонувати практично повний спектр відчуттів, і сіль стане прекрасним доповненням на шляхах пізнання цього чудового краю.

Сіль Донецчини можна зустріти в підземних шахтах, у санаторних закладах, у залишках зруйнованих часом і людьми потужних колись підприємств, у географічних назвах і прізвищах місцевих мешканців, у відомих історичних подіях та незанихатих приватних подіях, що змінювали людські життя.

Солі на Донецчині було так багато, що по неї сюди їхали чумаки, а не лише до Криму, про що знають усі. Солі на Донецчині й зараз так багато, що зупинка виробничих процесів

через воєнні дії 2022-го року спричинила ажіотаж і зростання цін не лише всередині країни, але навіть за її межами.

Сіль на Донецчині можна спекотними літніми днями відчувати на вустах так само, як на морському узбережжі. Сіль на Донецчині можна смакувати в стравах місцевих господарів, котрі звикли готувати їжу на ропі (природному розчині солі), а не підсолюючи її дрібками солі, як це роблять усі інші.

Сіль на Донецчині можна бачити, пробувати на смак, пізнавати через цікаві факти, розповіді та легенди, відчути на дотик, торкаючись величезних прозорих соляних брил, або ступаючи босоніж, ніби посеред літа по снігу, висушеними сонцем солончаками.

Який би вид відпочинку чи маршрут для мандрівки Північною Донецчиною ви для себе не обрали, сіль тут буде вашим постійним і вірним супутником. А наше видання допоможе вам не розгубитися і нічого не пропустити на «Шляху, позначеному сіллу».

СЛОВ'ЯНСЬК

Місто, яке, змінюючи історію, змінювало власні назви, і в кожній – таємниці, загадки і відкриття, що досі чекають на своїх дослідників. Слов'янськ зароджувався завдяки соляним дже-релам, але зараз більше відомий керамічним виробництвом.

Слов'янські (Торські) мінеральні озера – унікальна пам'ятка природи Донецької області, що являє собою групу озер карстового походження, солоня ропи яких здавна використовувалася людьми для виварювання солі. Перша письмова згадка про озера відноситься до початку XVII ст., місто ж веде історію від часу закладання невеличкого острога, що послужив основою «жилого города» Солоного. На рубежі XVII-XVIII ст., у зв'язку з перенесенням центру солеваріння у Бахмут, за ним закріпилася назва Тор. У 1784 р. – перейменовано в м. Слов'янськ. Унікальне розташування поряд значної кількості озер зі солonoю водою сформувало значимість міста Слов'янськ як одного з найважливіших центрів солеви-добування, а згодом прославило ще й як курорт.

Солеварні заводи

Першою письмовою згадкою про місцеві солоні озера вважаються записи так званої книги «Большому чертежу» – переписної книги, присвяченої географічному описові Московської держави, текстової частини давньої карти, яка не збереглася: «А ниже Святых гор, с Крымской стороны, впала в Донецька река Тор от Святых гор верст с 15, а в большой Тор пала речка Торец, от Донца версты с 4, а на устье озёра солёные».

У 1676 р. за вказівкою царя білгородським воєводою Г. Ромодановським на річку Тор була направлена нова експедиція під керівництвом Р. Маслова. Їй доручалася не тільки охорона регіону, але й зведення поруч з соляними озерами укріпленого містечка й поселення в ньому вихідців «из малороссийских заднепровских городов». Цією експедицією біля Кривого озера була закладена невеличка фортеця-острог, що послужила основою «жилого города» Солоного.

З відписки Г. Ромодановського до Розрядного наказу від 12 січня 1677 р. видно, що будівництво острога на той час ще не було завершено. Виварювання солі відбувалося під прикриттям спеціально зведеного в 1664 році Маяцького острога,

Вид на Слов'янськ з гори Карачун. Фото Михайло Кулішов

який через свою віддаленість від соляних варниць не міг бути надійним притулком для солеварів від нападів татар. У згаданий період поблизу місць добування солі оселилися і побудували свої двори 245 вихідців із «малоросійських городів», а інші продовжували приходити і селитися.

Зловживання воєводи Р. Маслова своїм службовим становищем, а чи зовсім інші причини (про це вже йшла мова раніше) послужили причиною до бунту в Солоному в листопаді 1677 р.. Пам'ятаючи про активну участь місцевого населення в повстанні С. Разіна, царський уряд все ж вирішив відкликати Р. Маслова з Солоного, а направленому з військами до містечка для наведення порядку чугувському воєводі було наказано діяти обережно і ніякого «задора» церкасам не чинити, щоб вони не покинули Солоного.

30 січня 1678 р. за дорученням білгородського воєводи до Солоного прибув Б. Протасов із завданням «всякое

строение и заводы и людей переписать и тому всему учених переписные книги» й надіслати їх до Розряду. У складених Б. Протасовим книгах зазначається, що в 1676 р. в м.Солоному збудували дві вежі проїзні та 4 глухих, а між ними 161 сажень стіни. Навколо міста викопали рів завширшки 2,5 сажнів і глибиною 1,5 сажня. На території острога знаходились: приказний двір, караульня, тюрма, колодязь. На фортечних стінах встановили 6 пищалей, які доставили з Цареборисова, Маяків та інших міст. Ф. Олексіїв, котрий доставив у 1678 р. до Розряду переписні книги, повідомив, що мешканці Солоного приїшли з різних «малоросійських» міст два роки тому і живуть у цьому місті за рахунок соляного промислу. Також він повідомляв, що навесні, після польових робіт на Тор приїжджають до 10 тис. і більше промисловців, які варять самі для себе сіль. Наваривши солі, роз'їжджаються до своїх домівок, а на промислах залишаються «немногие люди».

Фрагмент карти проекту перебудови фортеці Тор, 1737 р.

побудовані дві комори з соснового лісу, покриті луб'ям, у них зберігають казенну сіль. Перша комора в довжину 3,5 сажня, завширшки – 1,5 сажня. Інша комора в довжину 3 сажня, в ширину 1,5 сажня. Третя комора, у якій також зберігалася казенна сіль «ослонена» дубовим тином і покрита луб'ям, а за розповіддю С.Перцова та комора усердського «черкашенина Алешки Малишенка».

В описі також вказується, що в тих побудованих куренях сіль варять «різних міст черкаси: міста Цареборисіва, Чугуєва, салтовські, новооскольські, усердські, землянські, зміївські, охтирські, колонтаївські, котельвінські, брянські, богацькі, боровенські, олешенські, полтавські, руземські, зінківські, груньські в 323 казанах». У цих казанах варили сіль 647 хазяїв і їхніх робітних людей. Крім того, 95 казанів – «порожніх», і при них не було ні хазяїв, ні робітних людей. Про них отаман Іван Ольховий («з черкас») повідомляв, що «хазяї і робітні люди від тих казанів роз'їхалися по домівках». Він також стверджував, що влітку приїжджають на Торські озера «для соляного варения из черты й украинских, из черкасских городов людей тысяч по 10 и больше и варят соль... как кого доволь возьмет – недели по две и по три, а указа государева никакого у них нет. И в государеву казну пошлин не платят...».

Таким чином, після побудови казенних варниць на Торі і при наявності тут постійної охорони (стрільців) приватне солеваріння ще більше розширилося. Якщо спочатку приїжджі солеварі варили сіль у привезених зі собою казанах під відкритим небом, то в 1660-х рр. вони будують, як і казна, курені, в яких варять сіль постійно, залишаючи біля варниць для їх охорони своїх робітних людей.

Однак сама технологія виробництва солі в порівнянні з попереднім періодом зазнала порівняно мало змін. У куренях

звичайно викопували в землі ями, стінки яких оббивали кіллям і вимазували глиною. Вони і виконували функції печей, над якими встановлювалися казани. Казани наповнювалися ропою (солonoю водою) з озер. Паливом для виварки солі служили дрова, якими запасалися солеварі по дорозі на промисли, а казна відправляла робітних людей для їх заготівлі до Маяцького або Теплинського лісів. Залежно від погоди і якості дров випарка одного казана солі тривала протягом 1-1,5 доби, й отримували 10-12 пудів солі. З огляду на те, що кожен із солеварів міг навантажити на двокінну підводу орієнтовно 60 пудів солі, можна припустити, що за літо на промислах у 60-70-х рр. XVII ст. виварювалося до 600 тис. пудів солі. Вивчення теми солеваріння підводить до висновку, що техніка й організація соляного виробництва протягом трьох сторіч (XVI-XVIII ст.) залишалися без змін.

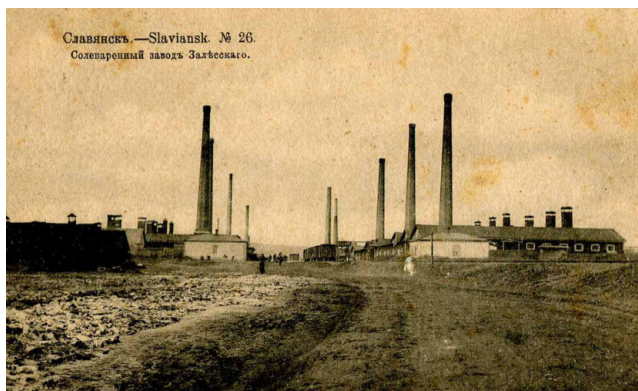
З 1872 по 1935 роки експлуатація природних розсолів стала ще більш інтенсивною. Після введення в експлуатацію першої свердловини Кочубея-Санжаревського було пробурено декілька свердловин на замовлення як окремих власників (Михайловського, Іщенка), так і компаній солепромисловців.

Після 1935 року промислова розробка покладів велася методом підземного штучного вилугування, в результаті чого природні процеси значно посилювалися. Відбувалися просідання ґрунтів, підтоплення, несподівані провали, руйнувалися будинки і промислові об'єкти. З небезпечної зони було відселено частину населення, але ситуація ставала загрозливою. 1961 року центральна ділянка Слов'янського солепромислу була остаточно закрита.

Перспектива розширення розробки Слов'янського родовища залишається цілком реальною, на що вказує зна-

Солеварні заводи. Поштова картка кінця XIX–початку XX століть

Солеварний завод Залесьського.
Поштова картка кінця XIX–початку XX століть

чний вміст солі у відкладеннях соленосної світи периферією Слов'янського купола. В 1950-х роках поклади кам'яної солі були виявлені в околицях сіл Хрестище і Райгородок (17 пластів загальною потужністю до 200 м), поблизу селища імені Кірова (тепер – Попівка) і сіл Дробишеве й Шандриголове (пласт на глибині близько 500 м потужністю до 50 м), а також на Співаківському соляному куполі (на глибині до 700 м).

Таким чином, наявність великої кількості озер зі значним вмістом солі, звичайно ж, не могли лишатися без уваги, а тому стали місцем заснування варниць і заводів. Зокрема, лише поряд із Вейсовим озером розміщувалося 22 солеварних заводів. Це сприяло розвитку міста Тор/Слов'янськ як важливого центру солевидобування Донецького краю.

Озеро Ріпне. Поштова картка кінця XIX–початку XX століть

Слов'янський курорт

Зкупчення значної кількості солоних водойм, крім добування солі, дало можливість місту Слов'янськ здобути ще й слави оздоровниці.

Історія курортної справи в місті розпочалася майже два століття тому. Вперше медичне підтвердження лікувальних властивостей води Слов'янських мінеральних озер було отримане в 1832 році старанням штаб-лікаря Олексія Яковлева. І практично одразу, на підставі його доповідної, командування 1-го резервного кавалерійського корпусу почало скеровувати сюди хворих нижчих чинів, що страждали різними хронічними захворюваннями.

Військові шпитали на березі оз. Ріпного.
Поштова картка кінця XIX–початку XX століть

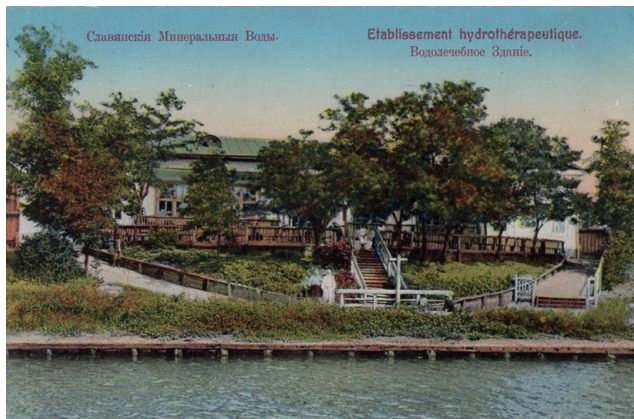
У наступному році професор Харківського Університету Є.С. Гордієнко відгукнувся на пропозицію Медичного департаменту і дослідив хімічний склад трьох основних (Ріпного, Сліпного, Вейсового) озер і оприлюднив свої аналітичні роботи в 1837 році. Вже 1838-го на південному березі Ріпного озера були влаштовані купальні, а в 1840 році заснована лікарня як відділення Чугуївського військового госпіталю (шпиталю) на 200 хворих. Про результати лікування свідчить повідомлення командира резервного кавалерійського корпусу Українського військового поселення тодішньому Харківському губернаторові С.М. Муханову в 1844 році, що в сезон лікування Слов'янськими мінеральними водами офіцерів і нижчих чинів «был не только весьма удолетворительный, но даже превышающий успехи прежних лет, ибо из 286 человек совершенно выздоровело 248, а остальные затем получили значительное облегчение».

Грязелікарня. Поштова картка кінця XIX–початку XX століть

Міська управа на березі Ріпного озера відводила ділянки землі під забудову, тому з кінця 1830-х років на північному його березі стали з'являтися будинки, а навпроти них на озері – купальні, які споруджувалися переважно мешканцями околиць Слов'янська і приїжджими сюди купатися більше чи менше заможними поміщиками.

Військове відомство дозволяло користуватися його ваннами і цивільним особам, проте їх було недостатньо, і тому на березі Ріпного продовжували споруджувати тимчасові намети, де хворі приймали теплі ванни. Наприкінці 1840-х було прийняте рішення Харківського губернатора про будівництво бальнеологічного закладу для цивільних осіб, відкриття якого відбулося в 1852 році.

Будівля водолікарні.
Поштова картка кінця XIX–початку XX століть

Однак, після Кримської війни незадовільне облаштування курорту і невдале ним управління, з одного боку, та полегшення виїзду на лікування за кордон, з іншого, вплинули на значне щорічне зменшення числа відвідувачів (у період з 1860-го по 1870-й рр. на курорті налічувалося від 40 до 80 сімейств). Лікувальні будівлі старіли, а коштів на їх ремонт бракувало. Наприкінці 1876 року Слов'янський Комітет мінеральних вод було розпущено і передано води в управління міста, яке створило окрему комісію під назвою «Управление Славянских Минеральных вод», надавши відповідні інструкції та самостійні права.

Збільшення числа приїжджих лікуватися (до тисячі осіб) і кількості відпущених ван (у 1876 р. – 13 685, у перший рік реформи – 19 032, у 1890 р. – 35 тис. оплачених ван) підтвердило вірність проведених реформ. Слава курорту почала відновлюватися.

Ресторан на Слов'янському курорті.
Поштова картка кінця XIX–початку XX століть

На час російсько-турецької війни Слов'янське відділення Чугуївського военного шпиталю було передане в розпорядження Слов'янського комітету Червоного Хреста для розміщення відправлених з місця бойових дій поранених і хворих. За 18 місяців у Слов'янське відділення поступило 1 500 осіб, з котрих одужали 1 466.

Такий високий результат став підставою виділення військовим відомством для будівництва нових корпусів 250 000 рублів, а міська управа звернулася з проханням признати за Слов'янськими мінеральними водами суспільного значення. Медичний Департамент розглянувши хімічні дослідження місцевих вод, зачислив їх до списку найсильніших солоних джерел в Росії, а 10 червня 1892 року Височайшим Указом Олександра III-го Слов'янським мінеральним водам було надане

Слов'янський курорт. 1930-ті рр.

суспільне значення. На лікування слов'янськими водами в кін. XIX-поч. XX ст. приїжджало до 2 000 хворих зі Санкт-Петербурга, Москви, Кавказу, Сибіру і Туркестану.

Уявити приблизний рівень Слов'янського курорту сто років тому допоможе наступний текст: «Ежегодно с 15-го мая по 15-е августа открывается здесь лечебный сезон, разделенный на 2 курса, в течении которых присылается до 250 человек нижних чинов и свыше 20 офицеров. Банное здание, соединенное коридором с бараками, имеет 6-ть мраморных ванн для офицеров и 8-мь гранитных – для нижних чинов; ванны снабжены двумя кранами для холодной и горячей воды, вделаны в деревянный пол и размещены по одной, по две и по три в отдельных комнатах, из которых каждая назначена для известного рода больных. В этом-же здании имеется приспособление для паровых ванн – общих (в виде закрытого ящика, с отверстием для головы) и местных – ручных и ножных. Вода для ванн накачивается из озера и подогревается паром из паровика в двух больших железных баках, откуда по трубам идет в ванны. Для грязевых ванн построено особое помещение, с стеклянной крышей и такой-же стеной, обращенной на юг; в это помещение тоже проведена холодная и горячая вода в две ванны, из которых одна служит для разводных грязевых ванн, а другая для обмывания после грязевой; кроме того тут-же имеется длинная и широкая, очень мелкая ванна, в которой могут помещаться рядом несколько человек и которая предназначалась для натуральных (цельных грязевых) ванн. Но грязь плохо подогревается лучами солнца, а потому ее подогревают тоже паром, в особом цинковом ящике, из которого ведрами она переносится в ванны; обыкновенно употребляются не цельные грязевые ванны, (т.к. трудно нагреть большее количество грязи) а разводные, для чего грязь, положенная в ванну, разводится озерной водой; иногда прибавляют и рассол».

Загальне облаштування та лікувальні успіхи (крім води з озер і ропи з бурових свердловин з лікувальною метою поча-

лося використання цілющих грязей) дозволили курортів по-слідовно отримувати ряд високих відзнак і нагород, включно з найвищою – Гран-прі на Міжнародній бальнеологічній виставці в м. Спа, Бельгія 1907 року.

Цілющі природні багатства і багаторічний досвід роботи з лікування хворих дозволив курорту в Слов'янську розвиватися й надалі. Сюди приїжджали хворі з усіх куточків колишнього СРСР, а вислів «поставити на ноги» у цьому місті сприймався буквально. У період свого розквіту Слов'янкурорт включав три санаторії – «Ювілейний», «Донбас», «Слов'янський» – кожен з яких мав власний профіль та свої особливості.

В 2011 році Слов'янський курорт був нагороджений срібною медаллю на Європейській виставці в Румунії. У тому ж році Верховна Рада України ухвалила закон про оголошення природних територій міста Слов'янська курортом державного значення.

Після захоплення Слов'янська 12 квітня 2014 року російськими диверсантами, які встигли тут плідно «попрацювати», деякі об'єкти вже не підлягають відновленню, інші потребують капітального ремонту. На даний час Слов'янський курорт перебуває в занепаді. Він потребує не просто ремонту чи відновлення, але повної трансформації та, фактично, нового відродження.

Віртуальний тур
Слов'янським курортом
Travelbox VR

Озеро Ріпне

Найбільші та найвідоміші озера Слов'янська – Ріпне, Сліпне, Вейсове – розташовані на північно-східній околиці міста, мають карстове походження і здавна є улюбленим місцем відпочинку місцевих мешканців.

Озеро Ріпне – найкрасивіше озеро Слов'янського курорту і є гідрологічною пам'яткою природи загальнодержавного значення. Його вода і мул мають цінні лікувальні якості. В озері ростуть рідкісні водорості, окремі різновиди яких зустрічаються лише в Чорному морі. У довжину водойма сягає 850 м, а в ширину – 320 м; дзеркало води складає 30 га. Середня глибина дорівнює 2,9 м, а максимальна сягає 8,4 м. До сольового складу води входять переважно хлористий натрій та сульфат кальцію, і трохи менше сульфатів натрію та магнію. Загальна мінераліза-

Озеро Ріпне. Фото Михайло Кулішов

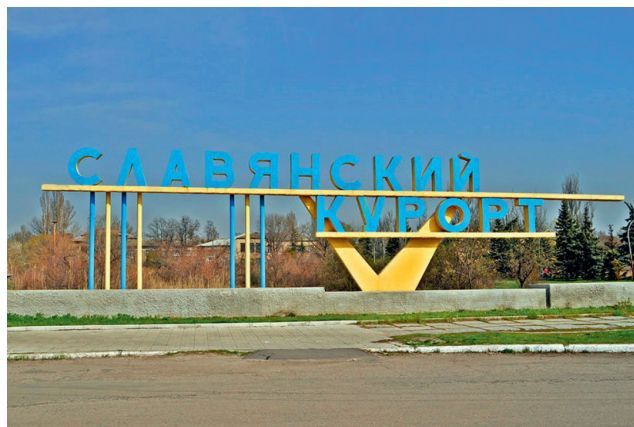
ція води в озері вважається стабільною. Мул на дні озера по всій площині покритий ропою різної потужності. З усіх донних покладів озера лікувальні властивості притаманні тільки чорному та сірому мулові. Чорний мул займає північно-східну частину озера. Він має запах сірководню. У 1832 році тут були офіційно відкриті лікарні, а в 1907 році мул (лікувальні грязі) озера Ріпного на міжнародному конкурсі у бельгійському місті Спа одержав премію Гран-Прі. Нині на базі озера Ріпного працює санаторій «Слов'янський» з лікування спинних захворювань, а лікувальний мул з озера постачається багатьом лікарням області.

Першу згадку про це озеро датують 1527 роком, а назву «Ріпне озеро» (рос. Репное) місцеві дослідники пояснюють двома варіантами, та чи є якийсь із них правиль-

Озеро Ріпне. Фото Михайло Кулішов

ним – залишається відкритим питанням. Один з варіантів має в основі легенду, відому з кінця XVIII ст., про те, що начебто одного разу дно озера ріпнуло (трісло, лопнуло), підземні води затопили солеварні і військові казарми, а одна казарма з людьми навіть провалилася під землю. Щоб відновити солеваріння було вирито канал для спуску води з озера в річку Торець, але щось при цьому не розрахували, і вийшло навпаки: річкова вода почала поступати до озера. Канал швидко засипали, а заводи так і залишилися затопленими посеред озера. Ця версія в більшості краєзнавців є пріоритетною, і ось чому. Існують відомості, що на місці цього озера давно існували солеварні, а дана територія являла собою щось подібне до глибокої улоговини чи котлована. Як каже легенда, близько двох сотень років тому основа цього котловану тріснула/ріпнула, і з утвореної тріщини почала прибувати солоня вода, заповнивши улоговину. На підтвердження цього варіанта

Візний знак Славкурорту. Фото Михайло Кулішов

назви озера Ріпного можна привести теорію походження самих соляних джерел поблизу Слов'янська: вони виникли через провали земної поверхні із-за розмивання підземними водами пластів кам'яної солі у товщі ґрунтів. Таке явище не є чимось унікальним і спостерігається в сучасний період. Прикладом може слугувати аналогічна історія з утворенням провалів і просідань на вулицях м. Калуша і прилеглих сіл, серія яких відбувалася в 2008 і 2015 роках, а перша воронка утворилася посеред однієї з вулиць міста 1987-го. Легенда про ріпнуте дно має ще один доказ: на віддалі від берегів Ріпного з його дна видніються декілька стовпів, які можуть бути залишками раніше існуючих там споруд.

За іншою версією, «название Репное озеро получило от малороссийского слова «ріпне», т. е. «соленое» и поче-

му-то пишуть Рѣнное, а не Репное». Основною тезою проти цієї версії назви дослідники називають той факт, що вода саме в Ріпному має найслабшу концентрацію солі в порівнянні з сусідніми водоймами. Дана думка цілком має право на існування, як і бути хибною через, наприклад, відсутність відомостей про потрапляння підземних струмків з прісною водою до озера, і факт перетоку русла річки Торець у Ріпне у першій легенді цілком може слугувати обґрунтуванням цієї думки.

Яким би не було походження назви Ріпне давно за- служило слави лікувального. Воно рекомендувалося для холодних купань після лікувальних процедур. Наприкінці XIX ст. з північного боку водойми були влаштовані навіть пляжі для дітей (окремо для хлопчиків і дівчаток), які щорічно підсипалися свіжим піском і відгороджувалися від глибоководних зон. Тоді ж існували купальні для чоловіків і жінок та навіть окремі купальні сімейного типу з двориками. Для зручності відпочивальників до південних воріт паркової зони з солоними озерами було прокладено спеціальну гілку залізниці.

Згадаємо тут ще струмок Колонтаївка (рос. Колонтаевка), що впадає в р. Тор (тепер Казенний Торець) і повністю пересихає в літню пору. Існує версія, що його назва походить від слова «колотити» (бити), і пояснюється місцевою оповідкою про те, що начебто колись татари вчинили набіг на цю місцевість і, «преследуемые загрузили в болотистом русле реки, а бабы, полоскавши тут свои пожитки, принялись «колотить» их вальками, помогая своим мужьям добить нехристов».

Озеро Вейсове

Це озеро – найменше із трьох Слов'янських мінеральних водойм, що мають назви, і одне, що має дві назви – Вейсове або Маяцьке. Обидві пов'язані з місцевими топонімами і розташування самого озера. Оскільки водойма знаходиться по дорозі, що веде до Слов'янська зі села Маяки та хутора Вейсівка, то й отримало відповідні назви. Про Маяки мова йтиме пізніше в книзі, а хутір Вейсівка (рос. Вейсовка) своєю назвою завдячує імені колишнього власника – лісничого Вейса.

Вейсове озеро вважається мілкішим від двох попередніх, однак на його дні існують воронки глибиною до 19 метрів. Обриси озера постійно змінювалися і залежали від погодних умов, найперше, кількості річних опадів. Його форму називають неправильним кругом з розмірами приблизно 370 на 250 метрів.

Раніше саме воду цього озера використовували для виварювання солі, попередньо випаровуючи в спеціальних градильнях, якими було обставлений весь периметр озера.

Води викачували так багато, що часами від озера залишалися лише найглибші місця, і солеварам навіть доводилося копати спеціальні колодязі на висохлому дні. З інтенсивністю солеваріння почали застосовувати метод буріння свердловин і викачувати воду з глибини понад 100 м. Озеро перестало пересихати і набрало своїх постійних форм, водночас, знизилися показники мінералізації води в ньому. Через це в XIX ст. представники гірничої інженерної служби зверталися до Харківської інспекції з проханням провести перевірку причин демінералізації Вейсового озера і заборонити використання потужних свердловин. Саме їх діяльність пояснювалося раптове просідання дна наприкінці 1885 року та суттєве збільшення глибини озера. Дослідники стверджували, що в окремих місцях їм так і не вдалося проміряти глибини, що співпадає з місцевими легендами про те, що Вейсове – бездонне озеро.

У лікувальних цілях воду з озера використовували приватно: набрану воду вдома підігрівали і приймали теплі ванни. Для зручності Управління водами на східному березі озера влаштували дві купальні на палях, але через згадане вище просідання дна, берегова лінія сильно зруйнувалася і від купалень не залишилося й сліду. Вода у Вейсовому озері через дещо вищу концентрацію солі і подавалася трубами в лікувальні заклади курортів та з часом показники води вирівнялися з іншими озерами. Лікувальні грязі Вейсового практично не використовуються, хоч купання в ньому доволі популярне серед місцевих мешканців.

Озеро Сліпне

Третє з групи Слов'янських мінеральних озер з власною назвою. Сліпне також має інший варіант назви – «Косю-Слепе», але вона не є відомою і розповсюдженою. Проте саме ця, маловідома, назва має дві версії пояснення і дає спроби пояснити назву «Сліпне». За однією з версій, назва має татарське походження: слово «Косю» означає «болото», а «Косю-Слепе» – «болото сліпе», тобто замкнуте, закрите навколо болото. Інший варіант такий: десь наприкінці минулого століття жив неподалік озера чоловік. І був у нього старий і вже сліпий кінь, який йшов на голос свого хазяїна, котрий кликав його словом «косю». Якось той кінь, пасучись біля озера, не помітив, як зайшов у саме болото і заграв там. Господар почав ходити довкола озера і розпочав кликати коня: «Косю! Косю! Косю сліпе!» На ті крики зійшовся натовп цікавих і згодом допоміг витягнути коня, сміючись та примовляючи слова «косю сліпе». Кажуть, що саме від того часу за озером закріпилася назва «Косю-Сліпе», що згодом трансформувалася у «Сліпне».

Озеро Сліпне лежить на північний захід від Ріпного, має еліпсоподібну форму з розмірами 925 на 400 метрів. Середня

Видобуток лікувальної грязі на озері Сліпному, 1929 р.

глибина озера складає 1,2 м, а в окремих місцях сягає 2,6 м. Сліпне також має карстове походження і є гідрологічною пам'яткою державного значення.

Про минулу славу Сліпного свідчать нині лише залишки старого парку на північному його березі. В середині XIX ст. саме тут концентрувалося життя тих, хто перебував на лікуванні чи відпочинку, влаштовувалися різноманітні розважальні заходи. На південних берегах Сліпного влаштовувалися неглибокі ями для нагрівання сонцем води, і в тих ямах хворі лікувалися мулом/грязями озера. Мінералізація води Сліпного втричі перевищувала показники Ріпного озера, тому тут існували певні обмеження для лікування окремих категорій хворих і особливо дітей. Наприкінці сторіччя вода в Сліпному вже мало відрізнялася від води Ріпного озера. До того ж Сліпне значно обміліло, береги стали грузькими, все дно озера вкрилося потужним шаром мулу і купатися в ньому було неприємно, що призвело до переміщення лікувальних установ на береги Ріпного озера.

Однак ці ж самі події зробили Сліпне перлиною грязелікування: тутешній мул чорно-бархатистого кольору з різким запахом сірководню, висихаючи на повітрі, стає спершу сірим, а згодом червоніє через утворення оксиду заліза від реакції з киснем. Мул Слов'янських озер утворюється з безлічі інфузорій і відмерлих водоростей та ряду інших факторів. Його мінералізує сіль, яка частково при випаровуванні осідає на дно і змішується з мулом. Ці процеси аналогічні до подібних для утворення лікувальних грязей (наприклад, у Саках, чи лиманах Одещини), а їх використання залежить лише від місцевих кліматичних умов – найперше, сили сонячного нагрівання. Мул Сліпного озера має добрий ефект при лікуванні багатьох хронічних захворювань, але в даний час воду і грязі з цього озера не використовують, і воно вважається резервним.

Залізнична гілка міста Слов'янськ

Залізниця в Слов'янську з'явилася понад 130 років тому. Вона проходила через самісінький центр міста, і місцеві мешканці називали її «Ветка» (гілка). Це відбулося 1887 року. Кінцева станція залізничної гілки отримала назву станції Слов'янських мінеральних вод, оскільки обслуговувала район курорту, а згодом за роздільним пунктом утвердилася офіційна назва «Рапная». Старожили міста цю частину залізниці називають «внутрігородская», «курортная», але частіше, як і колись, – «ветка».

Очевидно, що з побудовою міської гілки залізниці відбувся новий поштовх у розвитку і самого міста, і курорту. Так, Слов'янську фабрику фарфорового посуду Товариством М. Кузнецова було побудовано після прокладання колії – в 1892 році. Того ж року Слов'янський курорт було взято під державну охорону. У 1892-1894 рр. Слов'янську міську гілку було доведено до самого курорту і содового заводу, що ще будувався. Відкриття Південно-Російським товариством содового заводу відбулося 1897-го, а наступного року Товариство Дзевульського і Лянге відкрило керамічний завод.

Паровоз, що курсував тоді Слов'янськом, возив людей на Славкурорт – перлину санаторного оздоровлення. Та ж гілка колії вела до великої промислової зони, де випарювали сіль, до центрального банку, керамічних виробництв і до відомих купецьких маєтків. Цікавим, мабуть, буде повідомлення про те, що на описуваний момент у Слов'янську проживало вже 15,79 тисяч мешканців.

Залізнична станція «Мінеральні Води».
Поштова картка кінця XIX – початку XX століть

Гора Карачун (Мазанова гора). Фото Михайло Кулішов

Гора Карачун

На південний захід від міста Слов'янська, неподалік селища Андріївка височіє гора – найвища точка місцевості (167,6 м) і один з найзагадковіших тутешніх об'єктів.

Гора має назву Карачун і після боїв у квітні-липні 2014 року стала відомою на всю Україну. Людей непокоїть як її загадкова назва, так і причини появи самої гори, що ніби взялася нізвідки посеред степової рівнини. Наукове пояснення про її природне походження, і наявність довкола крейдяних гір нікого остаточно не переконує – людей більше ваблять таємниці.

Гора Карачун, звичайно, має свою легенду: жив, мовляв, колись тут боярин-розбійник на ймення Карачун і займався грабунком купців, а ті незліченні скарби нібито й досі заховані в горі. Цю історію місцеві краєзнавці записали з розповідей старожилих

про кобзаря Івана Богдана, котри близько ста літ тому наспівував на вулицях міста пісню про Карачуна. Безліч відчайдухів у різні часи намагалися ті багатства відшукати, досліджували невеликі печери і провалля в крейдяному ґрунті гори, але натрапити на Карачунів скарб не пощастило ще нікому, бо і скарбів у горі немає, і гора раніше називалася зовсім не Карачун.

В офіційних архівних документах, що пов'язані з добуванням крейди в цих місцях, зустрічається згадка про Мазанову Гору, а на старих картах біля позначеної безіменної гори можна знайти назву хутора Мазанівка чи Мазанка, власником якого був поміщик Мазан. А от боярина з іменем Карачун віднайти в документах досі нікому не вдалося.

Карачуном гору почали називати щойно в другій половині ХХ ст.. А від кого кобзар почув ту легенду, яку розніс

світом, тепер уже, мабуть, ніхто ніколи не довідається. Дослідники минувшини припускають, що причиною всьому написана в 1835 році опера «Аскольдова могила». Композитор О. Верстовський створив її за мотивами однойменного твору М. Загоскіна. Роман погано сприйняли читачі, а опера виявилася для О. Верстовського знаковою й найуспішнішою серед шести його опер і свого часу навіть затьмарила оперу М. Глінки «Руслан і Людмила» та стала ледь не народною. Її мелодійні пісні наспівували в найвіддаленіших куточках тодішньої Російської імперії. Тому цілком можливо, що фрагменти опери співали й кобзарі Слобожанщини, вносили власні зміни чи доповнення, адаптовуючи тексти до місць виконання.

Якою б не була справжня причина, але назва «Карачун» швидко прижилася. Гора складена в основному верхньокрейдяними породами, а в східній частині – юрських вапняків і глин. У центрі гори розміщений великий крейдяний кар'єр, роботи на якому розпочалися наприкінці XIX ст. і тривали до кінця XX-го. Більшість добутої тут крейди відправлялася на содовий завод, а незначна частина – на потреби заводу з помелу крейди. Схили гори порізані ярами, кар'єрами і виробітками, найстаріші з яких – копанки кременю епохи неоліту.

Соляна шахта О.І. Михайловського

Олексіївська соляна копальня (назва – від імені поміщика Олексія Лукича Шахова, в маєтку котрого вона знаходилася) – більш відома як «Шахта Михайловського». Її було закладено 1905 року Олександром Івановичем Михайловським за дві версти від Слов'янська, біля дороги в с. Бесарабівку (Карпівку), але через смерть самого О. Михайловського так і не було введено в експлуатацію.

Олександр Михайловський – представник однієї з найстаріших і багатих династій слов'янських купців-солепромисловців. Його батько – Іван Васильович Михайловський – від 1848 року володів у Слов'янську солеварним заводом потужністю 15 000 пудів солі на рік, з 1868 року – горілчанним заводом. Після смерті І.В. Михайловського власницею двох солеварень і горілчаного заводу в 1880-х рр. числиться його дружина.

Батьків брат – Полікарп Васильович Михайловський – з 1864 року власник солеварного заводу і парового млина, вів торгівлю бакалійними, колоніальними, винними і борошненими товарами. 1887 року на Всеросійській сільськогосподарській виставці в Харкові виварена сіль заводу Полікарпа Михайловського одержала малу срібну медаль. Його діти – Георгій і Михайло Полікарповичі – також відомі як власники солеварних заводів у Слов'янську.

Сам Олександр Михайловський, окрім солеварні, успадкованої від батька, в 1903-1906 роках числиться власником ма-

каронної і вермішелевої фабрики, парової пекарні макаронного хліба, заводу мінеральних вод, цукеркової й мармеладної фабрики, закладу з виготовлення пряників і бубликів. Він же був єдиним підприємцем, котрий вирішив спробувати організувати в Слов'янську добування кам'яної солі підземним способом. Така необхідність була викликана тими обставинами, що відбувалося зростання об'ємів добування солі.

Проте, існує договір від 12 жовтня 1906 року між О.П. Михайловською і директором нідерландського (голландського) рудника «Петро Великий», що працював поблизу м. Бахмута, Барендом Йоханнесом Паардекоопером, у якому йшла мова «...о запродаже права на разработку каменной соли близ г. Славянска на сумму 100.000 руб. Подписи сторон на этом договоре засвидетельствовал Бахмутский нотариус Томашевский». З цього стає очевидним, що Олександр Іванович Михайловський того ж 1906 року помер, а власницею його майна стала вдова – Олександра Петрівна, котра продала своє право на розробку солі названій фірмі. Однак, з невідомих причин, земля на місці соляної шахти була продана не голландцям, а французькому Товариству – «Обществу для разработки каменной соли и угля в Южной России», яке володіло великими рудниками – Брянцівським і Харламівським – поблизу Бахмута. Це Товариство в 1906 році проводило пошукові роботи з виявлення покладів солі на захід від ділянки О. Михайловського, але швидко закриває свої дослідження в Слов'янську. Крупний монополіст викуповує ділянку з шахтою Михайловського й одразу ліквідовує її, позбавляючись конкурентного підприємства, як це вже раніше робив з деякими соляними копальнями в Бахмуті. Як було вирішено питання між французами та голландцями – наразі невідомо.

Соляна шахта О.І. Михайловського на мапі М.М. Яковлева, 1908 р.

МАЯКИ

Імовірно, саме такими вежами-маяками сотні років тому сигналізували зі стін Маяцької фортеці захисники солеварень у Торі при наближенні загрози. Тепер ці вежі прикрашають село Маяки та вказують мандрівникам шлях до етнографічного комплексу Геннадія Кірчака.

Реконструкція маяка XVII ст.. Садина-музей Г.М. Кірчака у селі Маяки. Фото Віталій Рибалко

Розвиток соляних промислів на Торі та переселення вихідців із Правобережної України в цей регіон дозволило царському уряду порушити питання про будівництво в 1663 році острога на річці Тор для захисту соляних промислів від нападів татар. За однією з версій, він отримав назву Маяцький від давнього городища Маяки,

розташованого неподалік, за другою версією – із-за сигнальних веж-маяків. Згодом виявилось, що Маяцький острог збудований далеко (близько 5 верст) від промислів і не може служити для них надійним захистом, а тому було прийняте рішення про перенесення острога ближче до гирла р. Тор.

Маяцьке городище

В археологічній науці України городище Маяки відоме також під назвами «Городище Царине», «Царине Городище», «Городище Маяцьке» і є пам'яткою археології національного значення України у с. Маяки Слов'янського (тепер – Краматорського) району Донецької області.

Городище розташоване на правому березі Сіверського Дінця на схід від сучасного села Маяки. Встановлено, що археологічний комплекс складається з городища і прилеглих до нього з заходу, сходу, півдня трьох селищ і чотирьох могильників різних періодів існування. Довжина пам'ятника з заходу на схід досягає 2-х км, з півночі на південь – 0,4 км. Загальна площа зазначеного археологічного комплексу складає близько 70 га.

Результати багаторічних досліджень дозволяють повноцінно представити господарське і культурне життя середньовічного населеного пункту на Сіверському Дінці протягом 700 років його існування, починаючи з VIII ст.. Більшість розкопаних предметів відносяться до салтово-маяцької археологічної культури VIII-X ст., носіями якої

Експедиція Г.Г. Афендіка, 1936 р.

в Придінців'ї вважаються алани і протоболгари. У період панування в донецьких степах половців і Золотої Орди населений пункт «Царине городище» продовжував існувати під невідомою зараз назвою. Найбільш помітний слід в Придінців'ї залишили Шаруканіди – літописний половецький хан Шарукан та його нащадки. Культурний шар середньовічного міста хронологічно обмежений кінцем XIV століття і, за висновками дослідників, городище припинило своє існування внаслідок розгрому під час походу війська Тимура Тамерлана в 1395 році.

Вказаний археологічний комплекс відноситься до найбільш значних пам'яток археології в середній течії Сіверського Дінця і входить до списку об'єктів культурної спадщини національного значення під охоронним номером 050006Н у Державному реєстрі нерухомих пам'яток України.

Поховання могильника. Фото експедиції Г.Г. Афендіка, 1936 р.

Перші письмові згадки про городище в с. Маяки відносяться до середини XVII ст..

У довідці про будівництво 1663 року Маяцької фортеці повідомляється про старе Маяцьке городище. Середньовічні фортифікації не були тоді використані, а сама фортеця збудована на захід від городища. У подальшому населений пункт Маяки розбудовувався за межами території городища, завдяки чому археологічний комплекс у цілому зберігся. Його територія використовувалася для сільськогосподарських потреб (рілля та городина), а також садівництва. Сади належали родині Царевських, від імені яких отримало назву і городище – Царево.

Північний схил Маяцького городища. Фото Михайло Кулішов

Маяцький острог

Будівництво фортеці в 1663 році, як вже згадувалося раніше, було викликане активним розвитком соляних промислів, що супроводжувалося, з одного боку, напливом переселенців, бажаючих працювати на солеварнях, та, з іншого, – частими нападами на промисли татар.

Першим з укріплених міст, збудованих на правому березі Сіверського Дінця «ратними людьми» під керівництвом білгородця Я. Філімонова за вказівкою царського уряду, стало містечко Маяки.

Так, 16 квітня 1663 р. на ім'я білгородського воеводи Г. Ромодановського надійшла нова царська грамота з розпорядженням «поставить на Тору стоялый острог со всеми крепостями, в том остроге устроить на вечное житье людей из украинских городов». 8 червня того ж року з Білгорода на р. Тор відправили для будівництва міста 600 осіб ратних людей, а

Північний схил Маяцького городища. Фото Михайло Кулішов

для поселення в ньому по 50 «сведенцов» (зведенців, від слова «зведені») з Валуйок і Чугуєва та 12 із Харкова. Боярський син Я. Філімонов повідомляв Г. Ромодановському, що після прибуття на Тор вони «стали обозом», тобто огородилися возами і окопалися ровом. Цей факт дає підстави стверджувати, що до цього на р. Торі не було ніяких укріплень, які можна було б використати для захисту від нападів татар, хоча дехто з сучасних краєзнавців схильний вважати, що Маяцький острог було збудовано в 1644 р., а Торський – в 1645 р. Коли б ці укріплені форпости існували, то їх, очевидно, використали керівники згаданих вище експедицій, а не влаштовували б з возів табір та обкопували ровами.

Як і його попередники, Я. Філімонов, оглянувши місцевість, прийшов до висновку, що найбільш зручним місцем для побудови міста є район Маяцького озера: поруч знаходився ліс, потрібний для зведення острога, а в Сіверському Дінці – чудова вода для пиття (у річці Тор вода була «солоноватой»).

Влітку 1663 р. на Маяцькому городищі було зведено острог зі закопаних в землю дубових колод. Зі збережених документів, можна доволі добре уявити собі розміри і вигляд острога: на його стінах влаштовували облами (прикриті місця для захисників), накопили кати (колоди, каміння для скидання їх на наступаючих); довжина стін острога без веж складала 185 саж.. Із шести веж дві були проїзні, а чотири – глухі. Все місто обнесли земляним валом. Його довжина від Сіверського Дінця складала 485 саж., ширина і глибина по 1,25 саж.; на валу збудували дві вартівні вежі. В байраці на 100 сажнях закопали надовби «в одну кобилину» і на 200 саж. в дві «кобилини» (ряди). Далі надовби тягнулися до Басаратового байраку, від нього до великого лісу на 750 саж., а в лісі влаштовували на 602 саж. засіки завширшки 60 саж.. В місті на перших порах поселили згаданих вище «зведенців/сведенцов».

Про побудову в 1663 р. Маяцького острога повідомляється не лише у звітах керівників загонів, що направлялися на р. Тор, але й у скарзі архімандрита Святогірського монастиря, котрий у 1664 р. скаржився царю, що з побудовою Маяцького у монастиря забрали частину угідь, збудували напроти містечка на Сіверському Дінці міст і стали на ньому збирати мито на користь казни, а паром, яким монахи перевозили з давніх часів через Донець на Торські промисли чумаків, що приїжджали за сіллю, забрали в монастиря, через що в монахів не залишилось засобів до життя й подальшої розбудови монастиря. До того ж частину монастирських угідь привласнили собі не тільки маячани, але й цареборисівці.

Під прикриттям Маяцького острога в березні 1664 р. біля торських соляних озер за вказівкою царя завели казенні варниці й почали виварювати сіль до казни. Казани для виварювання солі доставили з м. Єльця, звідтіля ж прислали 215 «робітних людей» і 15 осіб адміністративного персоналу та 88 стрільців для охорони промислів.

У 1665 р. на Тор воронезький воєвода направив С. Тітова, доручивши йому добудувати містечко Маяки та варити на казну сіль. Складений С. Тітовим опис Маяцького містечка дає найбільш чітку уяву про загальний стан першого з укріплених пунктів, збудованих за розпорядженням царського уряду на правому березі Сіверського Дінця. Із його повідомлень відомо, що казенна сіль на той час уже виварювалася в 40 казанах.

Однак часті напади татар на Торські промисли, в степу на чумаків, що їхали на Тор або поверталися з нього, перешкоджали розвиткові солеваріння. Тому в квітні 1666 р. воєвода направив на Тор В. Струкова з дорученням виміряти й описати місця, якими татари здійснюють напади на соляні промисли, визначити, які де укріплення необхідно збудувати, щоб захистити від татар не лише промисли, але й Маяцький острог та Святогірський монастир.

Оглянувши місцевість, В. Струков дійшов висновку, що Маяцький острог збудований далеко (майже 5 верст) від промислів і не може служити для них надійним захистом. Він запропонував перенести острог до гирла р. Тор і побудувати його біля т. зв. Татарської переправи, різні укріплення збудувати вздовж лівого берега р. Тор аж до Черкаського лісу (в степу насипати земляний вал, на заболоченій місцевості вкопати в землю надовби – збиті навхрест колоди), а на краю Черкаського лісу збудувати велике місто, яке прикривало б промисли з заходу. Ці укріплення, на його переконання, захистили б не тільки Торські соляні промисли, але й Святогірський монастир.

Щоб влітку виконати усі необхідні роботи, В. Струков прописав направити на Тор 2000 чоловік. Оскільки таку кількість

Дендропарк Маяцького лісництва. Фото Михайло Кулішов

людей влітку для побудови укріплень уряд не мав змоги направити, то в 1666 р. в межириччі Торуні й Сіверського Дінця не було збудовано запропонованих В. Струковим укріплень. Таким чином ці роботи було відкладено на більш сприятливий час і лише при соляних варницях установили постійну варту,

яку несли «ратні люди». Одночасно було проведено розмежування володінь Святогірського монастиря, Маяцького містечка і Цареборисова.

У 1676 році було все ж прийняте рішення про побудову містечка-городка Солоний у безпосередній близькості до соляних варниць, про що детально написано в розділі про місто Слов'янськ.

Слід зазначити, що тодішні мешканці Маяцького городка відмовилися переселятися до новозбудованого містечка Солоного (Тора), посилаючись на те, що вони переважно живуть за рахунок доставки дров на Торські соляні промисли.

Дендропарк Маяцького лісництва

«Маяцька дача» – це найбільший у Донецькій області дібровний масив, де ліси розміщені не тільки по балках і в долині ріки Сіверський Донець, але й переважно на вододілах. Раніше тут мешканці с. Маяків проводили заготівлю дров, але згодом ліс отримав статус заказника.

РАЙГОРОДОК

Тих, хто полюбає незвичні місця і не втратив здатності дивуватися, на «Шляху, позначеному сіллю» чекає селище Райгородок. Крейдяні терикони, що стали справжньою візитівкою селища, вражають своїми розмірами і повною незбагненністю своєї появи на рівнинній території.

Сучасне селище Райгородок своїм існуванням завдячує Маяцькому острогу і містечку Козацька Пристань, яке виникло через неспроможність Маяцького острога повноцінно виконувати свою охоронну функцію. Проте й місце нового поселення виявилось не надто вдалим, бо часто його підтоплювали повені, завдаючи мешканцям значної шкоди. Попри це, люди жили тут тривалий час, що можна пояснити стратегічно важливим місцем розташування містечка Козацька Пристань.

Заснування містечка Козацька Пристань також пов'язане з Торськими солеварнями. Як вже згадувалося, для захисту від татарських набігів працівників варниць на території сучасного міста Слов'янськ російським урядом було побудовано

Маяцький острог. Та його розташування давало змогу лише спостерігати за переміщенням нападників, а можливості закріпити їм дорогу на Торські соляні озера не мало, оскільки сам острог знаходився на значній відстані від основного броду, яким користувалися татари (5-6 км). Тому існувала нагальна потреба вирішити цю проблему.

Вже в 1684 р. білгородський воєвода Іван Штейн отримав грамоту від московських царів Івана і Петра, в якій вказувалося побудувати ряд укріплень (Торська укріплена лінія). Пропонувалося перенести Маяцьке містечко разом з острогом і побудувати його на річці Казенний Торець. Будували його козаки Харківського та Охтирського слобідських полків. Містечко мало шість башт, з яких дві були проїзними. Довжина його стін складала 174 сажнів; рів, викопаний навколо, сягав глибини й ширини 3-х сажнів.

Але у зв'язку з тим, що мешканці Маяків відмовилися переселятися на нове місце, туди було послано осадного С. Бронку, котрий до осені 1684 р. поселив там 5 черкаських сімей і попа. Місце, обране для містечка, теж виявилось не ідеальним. Повені, які траплялися доволі часто, приносили людям біди і шкоду, як це було, наприклад, у 1709 р.. Однак мешканці теж не поспішали

Пам'ятний знак у вигляді хреста, встановлений на згадку про першопоселенців на місці старовинного поселення Козача Пристань. Фото Михайло Кулішов

переселятися звідси, і поясненням цього могло бути лише одне: розташування містечка Козацька Пристань давало його жителям економічні вигоди чи можливість додаткових заробітків.

Археологічні дослідження свідчать про те, що найбільший розквіт містечка припадає на 20-30-ті роки XVIII ст.. Це змогли встановити експедиції археологів Донецького обласного краєзнавчого музею (сезони 1998-1999 і 2002 років), завдяки нумізматичним знахідкам. Абсолютна більшість монет припадає саме на цей період, а монети більш раннього та пізнього часів зустрічаються значно рідше. Так, монети періоду правління Анни Іванівни (1730-1740 рр.) були знайдені тільки в двох спорудах.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що до 30-х років XVIII ст. роль Козацької Пристані зменшується, і містечко було залишене мешканцями до 1740 р. (найпізніша зі знайдених монет припадає на 1737 р.). Серед причин краєзнавці називають активізацію татарських нападів на початку XVIII ст., а також охоплення регіону сильною епідемією моровиці (морової язви) 1738-1739 років, після якої багато населених пунктів обезлюдніли. Згодом населення Козацької Пристані повернулося, але вирішило перейти на більш безпечне місце неподалік. Для цього було обрано високі пісочні дюни дещо західніше від попереднього. Це поселення отримало назву Райгородок.

Райгородоцький крейдяний кар'єр. Фото Михайло Кулішов

Серед місцевих дослідників існує версія, що Райгородок виник як поселення ще наприкінці XVII ст., і що обидва поселення в документах XVIII ст. фігурують під однією назвою та, відповідно, дані про їх населення давалися сумарно. Прибічники такої думки спираються на роботу відомого історика В.О. Пірка, котрий написав: «...хід заселення Райгородка, що простежується за матеріалами ревільських казок 1720 р. За перших 20 років XVIII ст. до містечка переселилось 42 родини: 16 з них прибули з Чугуєва, по 4 – з Курська і Лівен, 3 – з Харкова, по 2 – з Донецького, Нового Осколу і Хотмижська, по одній – з Айдара, Білгорода, Валуйок, Маяка, Новосілля, Полатова, Рильська, Севська і Чернявська. Наведені відомості переконливо доводять, що більшість мешканців містечка складала вихідці із Слобожанщини. Це спростовує висновок В. Кабузана не лише про час заснування Райгородка в 1701 р., але і про його заселення виключно однодвірцями».

Райгородське городище

Археологічну пам'ятку «Райгородське городище» було відкрито і обстежено українським вченим, музейником археологом-дослідником археологічних пам'яток Слобожанщини, Донеччини, Донщини, засновником та першим директором Ізюмського краєзнавчого музею Миколою Вікентійовичем Сібільовим (1873 – 1943) 1924 року. Археолог так описує Райгородське городище під Слов'янськом: «Городище знаходиться в 3-х верстах к С-З от Райгородка – это ряд песчаных бугров, совершенно лишенных растительности, покрытых лозой. Немного черепков светло-коричневых без орнамента, немного камней, ни кремней, ни вещей не найдено. Возможно, что все заслуживающее внимание подобрано еще в 1923 г.».

Оскільки пам'ятник донині не зберігся, повідомлення про нього дослідників кінця XIX–початку XX ст. становлять особливий інтерес. Серед матеріалів, що походять з городища, особливо цінні з яких дирхам 815-816 рр. і меч з арабським написом, судячи з якого, він належав еміру Гарс ед-Діну чи Гійас ад-Діну. Меча було знайдено на схилі, в урочищі «Христівська круча» за 1,5 верст на північ від Райгородка. Ділянка, на якій розташовувалося городище, нині повністю знищена крейдовим кар'єром та засипана відвалами. Раніше це був мисоподібний виступ, який був однією з найвищих точок даної місцевості.

З північного боку до городища прилягали ґрунтовий інвентарний могильник салтово-маяцької культури та курганні поховання групи епохи бронзи. Всіх їх у 1950-х роках було знищено Райгородським крейдовим кар'єром. Десять посудин із цього могильника зберігаються у фондах Донецького краєзнавчого музею і підтверджують численні паралелі у матеріалах пам'ятників салтово-маяцької культури.

Видобувні свердловини Райгородського розсолопромісла
Фото Михайло Кулішов

Солончак на Райгородському розсолопроміслі.
Фото Михайло Кулішов

Райгородоцький крейдяний кар'єр. Фото Михайло Кулішов

Найімовірніше, могильник Райгородського городища влаштовувався до VIII-IX ст., що може свідчити про його приналежність до т. зв. хозарського періоду, та був унікальним археологічним комплексом для середньої течії р. Сіверського Дінця.

Поряд із ранніми знахідками, на городищі були добре представлені матеріали пізнішого золотоординського часу, залишки цегляних будівель і мечеті. Основна частина виявлених монет датувалася 2-ою половиною XIV ст.. Ці відомості підтверджуються результатами археологічних досліджень поселення Козача Пристань (існувало в 1684-1739 рр.), розташованого біля місця впадіння р. Казенний Торець у Сіверський Донець. У ході розкопок було виявлено велику кількість цегли квадратної форми (22-24 x 22-24 x 4,5-5 см), яка використовувалася козаками для обкладання стін ям. Серед них трапляються фрагменти декоративної цегли маджарського виробництва, покритої непрозорою блакитною поливою. Зазвичай вона використовувалася у декорі громадських споруд, зокрема й культових. За складом глиняного тіста і розмірами

цегла не відрізнялася від золотоординського часу, що використовувалася в спорудах на Цариному (Маяцькому) городищі. Представлена вона і на інших територіях, що входили до складу Золотої Орди. На Козачу Пристань цегла, без сумніву, була принесена з найближчого пам'ятника, де були цегляні споруди золотоординського часу, і таким поселенням було Райгородське городище.

Райгородоцьке родовище солі

Райгородоцькі поклади солі є однією з трьох ділянок Слов'янського родовища, які давали людям сіль ще з XVII століття, або й раніше.

У західній частині Райгородка й зараз можна зустріти озерця, береги яких вкриває сіль, що випарувалася з води влітку. А навколо цих озерець-солончаків традиційно росте солонець, трава, яка ніби заманює мандрівників то яскравою зеленню весняних розмаїв, то криваво-бурими барвами осінніх кольорів.

Крейдяні терикони Райгородка

Райгородоцьке родовище крейди – ще одна сторінка історії містечка. Воно зараховується до числа найбільших родовищ крейди для письма на Північному Донбасі відкритого способу добування. Розташоване на північно-західній околиці селища, неподалік від місця злиття річок Казенний Торець і Сіверського Дінця.

Кар'єр розроблявся як сировина для Слов'янського содового заводу, основними компонентами для якого є крейда і хлорид натрію (соляна ропа). Для транспортування крейди на Слов'янський содовий завод була споруджена підвісна канатна дорога, яка зі закриттям содового виробництва в 1990-ті роки була демонтована.

Озеро Маяцьке

Насправді Маяцьке озеро є залишком старого русла р. Сіверського Дінця. Вище вже писалося, що саме біля нього в 1646 році отаманом Б. Протасевим було обране місце для зведення неподалік Торських солепромислів укріпленого містечка-фортеці. Проте цей задум було реалізовано лише через 17 років.

Нині Маяцьке озеро є місцем відпочинку та купання мешканців і гостей селища Райгородок, і саме на Маяцькому озері традиційно проводяться обрядові дійства на свято Івана Купала.

ЯМПІЛЬ

Ямпіль хоч і не має власного соляного об'єкта – шахти, водойми тощо, але посідає важливе місце в історії добування солі на Донеччині. Фактично саме поселення виникло як сторожовий пункт на шляху до місць її добування та продажу. А близькість до таких об'єктів втягувала мешканців поселення як до самого процесу охорони, так і до праці на солеварнях і, мимоволі, спонукала ставати учасниками повстанських заворушень та воєнних дій. Переселяючись пізніше на нові місця видобутку солі, ямпільці долучилися до розбудови і формування слави «міста солі» – Бахмута.

Ямпіль – один із найдавніших населених пунктів північної частини Донецької області. Він згадується в багатьох джерелах XVII – XVIII ст.. Офіційним роком заснування городка Ямпіль прийнято вважати 1682 рік, хоча твердої однастайності серед істориків і краєзнавців з цього приводу досі нема.

Віртуальний тур
Ямпільським лісництвом
Travelbox VR

Першу офіційну згадку, яку можна вважати датою заснування слободи Ямпіль, подає Д.І. Багалій у документі «Екстракт о слободских полках 1734 г.», де вказано: «...по ведомостям слободских полковников тех полков нижеописанные города

осажены: Изюмского полку – полковой город Изюм – в 17189 (1681 р.), Тор – 1668, Ямполь – в 17190 (1682 р.)».

Більш давньою згадкою про Ямпіль є твердження В.О. Пірка про те, що на краю сучасного села Ямпіль знаходилась Бахмутська прикордонна сторожа Московської держави, яка вперше згадується під 1571 роком. На підтвердження своєї думки історик наводить документ «Донецькі сторожі за розписом князя Михайла Тюфякіна та дядя Матвія Ржевського», де в 1571 році шостій прикордонній сторожі було наказано: «А от Святогорские сторожи переезду до Бахмутские сторожи полтора днища, верст с 70. А стояти Бахмутовским сторожем на старом месте, а бегати сторожем с той сторожи с вестьми в Путивль Лосицкою дорогою». Але «шоста сторожа» не являла собою поселення, яке можна було б прийняти за початок нинішнього м. Бахмута, а була тільки місцем для зустрічі прикордонної служби (сторожі) в межах майбутнього села Ямпіль. Очевидно, що цей факт не можна вважати й початком залюднення самого Ямпіля з тих же міркувань.

На початку XVII ст. землі, на яких розкинулося сучасне село Ямпіль, належали монахам Святогірського монастиря. Це впливає із грамоти настоятеля монастиря Гаврила до царя Олексія Михайловича від 1665 р. з проханням вирішити суперечку за означені землі, які почали заселяти мешканці новостворених Тор і Маяків.

Землі вздовж лівого берега рік Сіверський Донець й Оскіл і менших річок Чорний Жеребець, Бахмутки та Красної почали активно заселятися. Так, слобідські козаки із Тора і Маяків, серед яких були і колишні мешканці північних районів Право-

бережжя і Лівобережжя поселилися на березі Староселищного озера (Оступ) на землях Репніного юрта, назвавши своє поселення – майбутню слободу, Ямполем.

З Репніним юртом пов'язана ще одна значна подія. В 1670 р. місцеве населення Тору, перш за все, «роботні люди» соляних промислів на чолі з отаманом П. Івановим, активно підтримали учасників повстання Степана Разіна, що направлялися з Дону на Слобідську Україну на чолі з Олексієм Хромим. Керівник каральної експедиції царських військ полковник Григорій Косагов біля Репнінського юрта 5 листопада дав їм великий бій тривалістю понад 5 годин. Повстанці у цьому бою зазнали цілковитої поразки, втратили знамена, гармати та інші речі, які везли на Дон, навантаженими на різного типу суднах (всього близько 300 суден, у т.ч. 20 баркасів, 42 великих човни, 32 малих човни тощо). Судна були спалені, а основна частина повстанців – страчена. Тіла багатьох на бударах і човнах були розп'яті і відправлені на Дон для залякування інших.

Іншою бідою в ті часи були набіги татар на землі Степової України. Під час одного з таких набігів у 1679 році було спалено й спустошено поселення на території Репнінський юрт.

1681 року генерал Григорій Косагов під час об'їзду території уздовж Сіверського Дінця вказав на необхідність зведення фортеці в гирлі річки Чорний Жеребець, і городок Ямпіль було збудовано 1682 року.

У 1703 р. тут побудували слободу і нову фортецю. Черкаси (козаки), розташувавшись на Ямпільському перевозі, звели острог, а згодом на лузі лівого берега Сіверського Дінця фортецю (її у 1712 р. було надано значення форпосту), з якої російські драгуни, разом із козаками Ізюмського полку повинні були охороняти Торські та Бахмутські соляні промисли. Саме тут і знаходилося містечко Ямпіль, або, як його тоді ще називали, «Черкаський Ямпіль». Підтвердженням існування поселення того періоду є археологічні знахідки – велика кількість кераміки та решток побуту.

*Панорамний вид на заплаву річки Чорний Жеребець.
Фото Сергій Орлик*

Депо раніше ямпільські черкаси розташувались на Ямпільському перевозі (броді), який контролювали, часто просто грабуючи тих, хто його долав. Згодом уряд Московії, зміцнюючи південні кордони держави, віддав ці землі слобідським козакам. Так, починаючи з 1682 р., козаки на чолі з отаманом Павлом Рубаном на лівому березі Сіверського Дінця, вже будучи в складі Ізюмського слобідського полку, побудували острог і посади поблизу нього. Так виникає перший Ямпіль. І слобода, і фортеця розташовані були дуже зручно – поруч Ямпільський перевіз/брі́д через Сіверський Донець, а далі – дорога на Валуйки, Білгород і Москву. Але потужні весняні повені на Сіверському Дінці та часті епідемії змусили отамана П. Рубана з ямпільськими козаками розібрати острог і, вважаючи це місце не дуже вдалим для служби і проживання, переселитися на північний берег озера Староселищного (Оступ), «поруч на недалеку відстань». Це нове поселення на відстані версти навіть в 1729 р., коли там уже жили черкаси, все ще мало назву Старе селище.

Існуючі документи дають змогу довідатися, що в 1704 році «в Ямполь Ізюмского полку, казаков 117 дворов, и в том селе построена часовня. Службу в этой часовне проводил отец Максим».

Під час бурхливих подій Булавінського повстання Ямпіль опинився в епіцентрі подій. «Булавинцы 28 апреля (1708 р.) сделали набег на реку Жеребец, что 300 воров стоят в 15 верстах от Маяков..., что товарищи Булавина: Семен Дранный, Тихон Белгородец и Азовский чернец с казаками пришли на Бахмут, оттуда собираются идти к местечку Ямполь, а затем к Маякам и Тору. 8 мая вору уже разорили Ямполь и подступили к Маякам». Відступаючи після невдачі під Тором, булавинці дійшли до урочища Криві Луки, де 1-2 липня відбувся бій, який завершився загибеллю близько 1500 козаків зі своїм командиром Семеном Драним. Вцілілі запорожці відступили до містечка Бахмут, де бригадир Шидловський, підпаливши місто, винищив всіх без винятку, незважаючи на те, що деякі хотіли здатися в полон. Розгром царськими військами повстання Кіндрата Булавина та Старої Січі, як і перенесення в 1713 році російсько-турецького кордону з узбережжя Азовського моря на Азовсько-Донецький регіон, призвели не тільки до зруйнування частини місцевих поселень, але й відтоку населення, котрому постійно загрожували орди кримського хана.

Матеріали перших переписів населення в Російській імперії свідчать, що чисельність податного населення в Бахмутській провінції не тільки відчутно зменшилася, але й змінився його етнічний склад (зросла кількість росіян). За переписом 1719 року тут проживали 6994 росіян і 1753 українці. З числа українців 1540 припадало на державних селян і 213 – на козаків. Більшість українців працювали на соляних промислах.

1729 року слободу Ямпіль перебудовано на нову фортецю, обладнано пороховими льогами і доставлено велику кількість гармат. Фортеця займала площу 2,5 гектари.

Ландкарта слобідських полків, Бахмутської провінції і Воронежської губернії, 1730 р.

У 1755-му містечко Ямпіль входило до другої Торської сотні Ізюмського слобідського полку, і, згідно з відомістю Ізюмської полкової канцелярії, тут було 2 сотенних урядники і 17 козаків.

Відповідно до царського маніфесту в 1765 році усі п'ять слобідських полків було реорганізовано в регулярні полки російської армії. Ізюмський слобідський полк стає гусарським, а городок Ямпіль руйнують. Ямпільську фортецю руйнують російські військові, гармати вивозять до Петербурга, а козаків позбавляють свобод, які вони мали за службу.

Після ліквідації козацтва 1765 року відбуваються нові зміни в соціальному складі населення. У «Відомості про провінції та комісарства Слобідсько-Української губернії з проживаючими в них жителях чоловічих та жіночих статей з поділом їх на стани від 1773 року» є такі свідчення: всього в слободі Ямпіль – 3137 осіб; 1719 чоловіків і 1418 жінок.

15 березня 1767 р. до імператриці Катерини II-ї було надіслано «Челобитною от слободы Ямполья» з прохання залишити їх на козацькій службі й повернути колишні пільги (слободи). Однак Катерина II прочитала її аж 24 лютого 1771 р., і, звичайно, усе залишилося як і було.

За царським указом від 14 лютого 1775 р. на місці Новоросійської губернії вирішено було створити дві: Азовську, на схід від Дніпра, та Новоросійську – на захід. На перших порах Азовська губернія складалася з двох провінцій – Бах-

мутської та Азовської. До населених пунктів Азовської губернії за переписом 1778 р. увійшла і однодвірська слобода Ямпіль, яка перестала входити в склад Ізюмського слобідського полку, а козаки та їх підпомічники були переведені в стан селян. Невелика частина населення залишилася на місці колишньої фортеці, на березі Староселищного озера (Оступ) в слободі Олександрівка, а більша частина однодвірців переселяються на узвищення Репніної ями, на береги Піщаного і Соловйова озер – те місце, де і зараз знаходиться с. Ямпіль.

Кількість населення в селі Ямпіль, за описом до Атласа Каторинославського намісництва в 1795 році, складало 1710 осіб

ТОРСЬКЕ

Торське – давнє село в Лиманському районі, що розташовалося вздовж лівого берега річки Жеребець. Село розтяглося з півночі на південь майже на 9 км, а його південний кордон заходить у сосновий ліс Ямпільського лісництва. Торське засноване в другій половині XVIII століття переселеними мешканцями з древнього Тора (сучасне м. Слов'янськ), котрими й було перенесена споріднена назва села. Але не глибока давнина приваблює сюди щоденно значну кількість людей. У селі знаходяться відомі не лише по всіх околицях, але й у сусідніх областях, мінеральні джерела. Село Лиманської громади, має багату історію, але, традиційно для даного регіону, слабо вивчену і сильно пов'язану виключно з Російською імперією. Однак спроба докопатися до походження назви (старої і теперішньої) може принести дослідникам цікаві несподіванки.

Свердловина мінеральної води біля старовинного Свято-Вознесенського храму. Фото Михайло Кулішов

(907 чоловіків та 803 жінки). Згідно з даними опису ямпільці, будучи на казенній службі, не мали ні «пахотної землі», ні громадських (спільних) покосів. Там же згадується про суперечку сіл Ямпіль і Райгородок за земельні наділи: ямпільці претендували на 607 десятин, незручної (непридатної під оранку) землі – 207 дес. та лісу – 400 дес..

Саме в Ямполі, на думку О.Я. Привалової, були найдавніші церковні споруди на Лиманщині – каплиця (часовня) і монастир Репнінський юрт, який в 30-40-і рр. XVIII ст. було зруйновано татарами.

Постійна загроза татарських нападів, а також порівняно низька концентрація солі в ропі Торських соляних озер змушували місцевих солеварів шукати нові джерела з більш високою концентрацією ропи. Часті набіги татар визначили ще й те, що ці пошуки, в основному, велися на лівому боці Сіверського Дінця. Розвідані в 1681 році соляні джерела вздовж р. Чорного Жеребця та початок там соляного промислу можна вважати тими подіями, що поклали початок нинішнім населеним пунктам Торське і Зарічне (до 1941 р. – Попівка, 1941-1964 рр. – імені Кірова, потім Кіровськ до 2016-го) Лиманської МТГ Донецької області.

В 1681 р. мешканцями Соляного (стара назва Слов'янська) Іваном Клушиним і його батьком Тимофієм були виявлені соляні джерела на правому березі р. Чорного Жеребця, й у тому ж році вони звернулися до чугувського воеводи Г. Косагова з проханням дозволити їм виварювати сіль у цих місцях. 1689 року Омелян Сазонов «с товарищи» знайшли соляні джерела і на лівому боці Чорного Жеребця. Станом на 1690 рік по обох боках ріки функціонувало 70 колодязів, з ропи яких виварювали сіль.

Відомо про існування царської Грамоти від 14 жовтня 1704 року, де подано опис річки Чорний Жеребець, який свідчить про інтерес до неї як до джерела солі.

Текст цієї ж Грамоти зацікавив пізніше й геолога І.Ю. Лапкіна, котрий досліджував лівобережжя Сіверського Дінця між річками Оскіл і Красна в 1930-1940-х рр. Ознайомившись з Грамотою, він вирішив перевірити викладені в ній факти безпосередньо на місцевості. Проведені роботи дозволили ви-

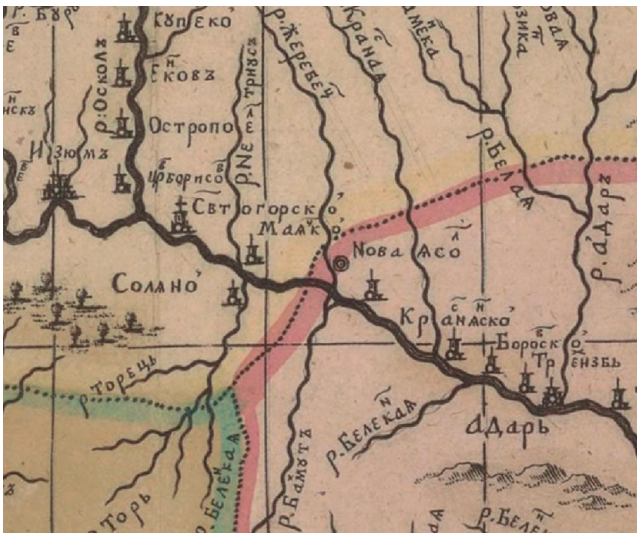

Річка Чорний Жеребець. Фото Леонід Довгий

явити сліди існування тут у минулому соляних озер і знайти невелике озерце на околицях Ямполівки.

На окрему увагу заслуговує також те, що в своїх записках І.Ю. Лапкін згадує наявність на засолених ділянках ґрунтів зарості солонця.

У селі є ряд мінеральних джерел з особливою, винятковою якості та лікувальними властивостями водою, за якою часом вишиковуються цілі черги. Проте вона буде до смаку не всім, оскільки насичена специфічним запахом сірководню.

Карта Брюса-Менгдена, друкований варіант Яна Тессінга, 1699 р.

Ось які відомості наводяться в книзі для туристів Донбасу «Приглашение к путешествию», виданій 1974 року: «Краснолиманський (прим. нині Лиманський) район. На північній околиці селища ім. Кірова (прим. нині смт Зарічне), на правому березі річки Чорний Жеребець, знаходиться свердловина № 35-а. Її вода застосовується для зовнішніх процедур при захворюваннях опорно-рухового апарату, периферичної нервової системи. У сучасній гідрогеології ці джерела відносяться до Торської ділянки Комишуваського родовища підземних питних вод. Родовище неодноразово досліджувалося Артемівською геологорозвідувальною експедицією треста «Донбасгеологія», починаючи з 1950-х років. Варто відзначити, що в 1955 році при бурінні свердловини на Торській ділянці геологами був виявлений притік води нафтового типу та виділення горючого газу, що на той момент було дуже важливим підтвердженням нафтогазоносності Донецького басейну.

Згодом, у 1950-х роках, буровими роботами були виявлені поклади кам'яної солі в багатьох місцях на лівому боці Сіверського Дінця, де пермські породи залягають на значній глибині і не мають виходу на поверхню. Поблизу сіл Дробишове, Шандриголове і селища ім. Кірова (тодішня назва села Зарічне) пласт становив до 50 м і залягав на глибині близько 500 м.

Очевидно, що наявність солі в місцевих водоймах приваблювала до себе потенційних солеварів, а це викликало необхідність появи охоронних загонів. Таким чином, можна припустити, що солеваріння на р. Чорному Жеребці сприяло появі нинішніх населених пунктів Торське і Зарічне, історія яких тісно переплетена з періодом активної військової колоніальної політики Російської імперії XVII-XVIII ст..

Солеварні на Чорному Жеребці (колишньому озері Солоний Лиман)

Із 1681 року торські жителі на озері Солоний Лиман варили сіль. Ними було виставлено обоз для захисту від кримських татар та засновано поселення Нова Сіль, яке збереглося позначеннями на картах кінця XVII ст..

Нова Сіль – найстаріше поселення на території теперішньої Лиманщини Донецької області. Одночасно, воно лише нещодавно заново відкрите місцевими краєзнавцями (Максим Меценко і Михайло Кулішов). Від самого поселення не залишилося й сліду, і зараз нічого вже не нагадує про давнє село Нова Сіль. Лише краса місцевої природи вабить до себе справжніх поціновувачів її пейзажів, а поодинокі дослідники минувшини блукають у пошуках солеварних колодязів на берегах річки Чорний Жеребець та зниклого озера Солоний Лиман.

БАХМУТ

Місто-фортеця Бахмут, центр повіту/уїзду, сьогодні – найцікавіший населений пункт Північної Донеччини. В місті збереглося чимало старовинних будівель, і деякі з них мають статус пам'яток архітектури, а ще десять об'єктів готуються до внесення у Державний реєстр нерухомих пам'яток України. Цінні приклади міської архітектури минулих епох у поєднанні зі званням «міста солі та шампанського» подарують приємні миті перебування в Бахмуті.

Напади татар, зловживання торських приказних людей (чиновників), низька концентрація ропи в соляних озерах, що найбільше опріснювалися навесні, спонукали солеварів до пошуків нових джерел. У переважній більшості пошуки велися на лівому, більш захищеному від нападів татар, боці Сіверського Дінця. Так розпочалася історія солевидобування на р. Бахмут – правому допливі Сіверського Дінця, а згодом і самого міста Бахмут.

Концентрація усіх крупних родовищ солі і гіпсу в Україні сконцентровані в Бахмутській улоговині й відносяться до слов'янської світи нижньопермських відкладів. Відомо, що гіпси і ангідриди являються постійними супутниками покладів солі, а тому не дивно, що навколо Бахмута знаходиться значна кількість гіпсових і соляних рудників, частина з яких могла б гарантувати містові лідерство у формуванні промислового туризму.

Пам'ятник козаку-солевару в Бахмуті. Фото Михайло Кулішов

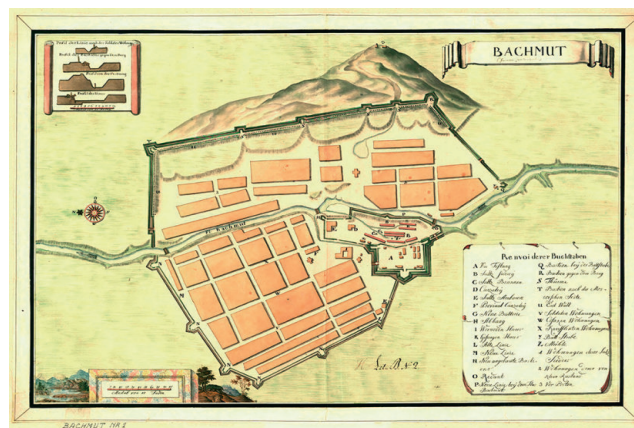
Однак історія добування солі, як і виникнення завдяки цьому самого м. Бахмута, починалося не з рудників, а традиційного в ту часову епоху виварювання солі.

Офіційною датою, що документально зафіксувала початок виварювання солі на річці Бахмут (Бахмутка), є 1683 рік. Оскільки ропа місцевих джерел виявилася за концентрацією солі вдвічі вищою, ніж в Торських соляних озерах (співвідношення води до солі складало 7:2 проти 14:1 на Торі), то на початку XVIII ст. центр солеваріння з Тора (Слов'янська) перемістився на р. Бахмут (нині м.Бахмут Донецької обл.).

У 1702 році для захисту промислів від набігів татар козаки Ізюмського полку, торські, маяцькі та ямпільські жителі, побудували острог.

За описом, 1703-го у Бахмуті варили сіль у 170 сковородах; крім торян і маячан були і два донських козаки. Ропу вони черпали з 29 виритих на берегах річки Бахмут колодязів. Напередодні повстання під керівництвом К. Булавина в Бахмуті виварювали сіль вже на 500-х і більше сковородах. При цьому деякі із солепромисловців працювали на 2-3 сковородах, що свідчить про перехід у виварці солі від казанів до сковорід (черенів). І саме цей, 1703-й, рік вважається визначальним в літописі старовинного міста Бахмут, що було засноване як дерев'яна фортеця.

Суперечки між донськими та слобідськими козаками за Бахмутські промисли послужили причиною того, що Петро I-й

План фортеці Бахмут, 1730-ті рр.

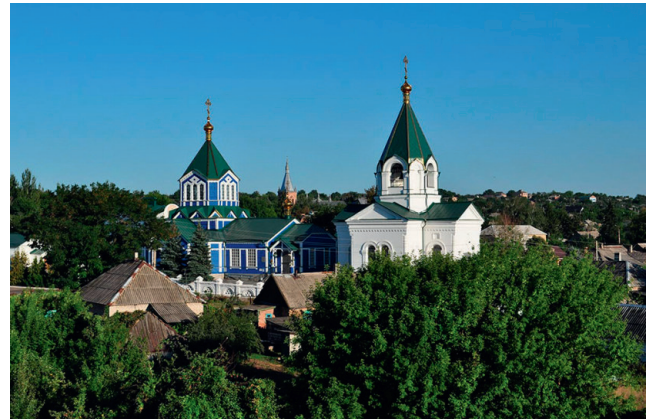
Пам'ятник Кіндратові Булавину в Бахмуті.
Фото Михайло Кулішов

у жовтні 1704 р. видав указ про їх відписку на казну (перехід у державну власність). На знак протесту донські козаки на чолі з солеварним отаманом Кіндратієм Булавіном взимку 1705-1706 р. зруйнували солеварні на р. Бахмуті. Тоді до Тора навіть переселилася частина солеварів зі зруйнованого Бахмута. Відновлення солеваріння в Бахмуті казною розпочалося за указом Петра I-го в 1709 р., після повного і жорстокого придушення повстання. За документами, 4 липня цього року сіль варили тут лише на одній сковороді, а під кінець року вже на 25-ти, у 1714 р. – на 187 сковородах.

У 1721 році на околицях Бахмута знайшли ще кам'яне вугілля, а на початку XIX століття були відкриті поклади глини, піску, гіпсу. Усе це сприяло прибуттю на поселення нових груп людей і розвитку міста. З 1783-го Бахмут стає центром однойменного повіту і залишається в такому статусі до 20-х років XX сторіччя.

Макет фортеці Бахмут з експозиції Бахмутського краєзнавчого музею

Свято-Миколаївський храм дерев'яний храм 1797 р. та кам'яна дзвіниця 1861 р. Фото Михайло Кулішов

Після скасування кріпосного права (1861 р.) почався бурхливий розвиток промисловості в Бахмуті, приплив іноземного капіталу. З кінця 1870-х років до міста прийшли французькі, голландські та інші європейські інвестиції. Але заможніші підприємці звертали свою увагу південніше та західніше міста – на видобуток вугілля. Починаючи з другої половини XIX століття в місті будують скляний, цвяхово-костильний (костиль – різновид цвяха для прикріплення рейок до дерев'яних шпал) та численні алебастрові, цегельні та черепичні заводи.

Тоді ж (поч. 1870-х рр.) було проведено ряд бурових робіт, які виявили залягання кам'яної солі. Це стало поштовхом для будівництва на північній околиці міста солеварного заводу з 8-ма черенами для випарювання солі з ропи (піднімали з глибини 20-сильною паровою машиною) виробничою потужністю більше 2 мільйонів пудів солі на рік.

Уже у 1861 році в невеликому повітовому місті було 39 кам'яних приватних та 2 громадські будинки, більшість з яких були двоповерховими; 1898 приватних будинків залишалися дерев'яними. Економічний розквіт Бахмута прийшовся на кінець 1890-х-перше десятиріччя XX століття. Починаючи з другої половини XIX століття і до початку XX століття, у Бахмуті споруджувалося багато стильних, міцних, кам'яних будинків: учбові заклади, підприємства, готелі, банки, приватні особняки. Матеріалом для них стала цегла бахмутських заводів, кількість яких сягала десяти. Панівними стилями архітектури в той час були історизм та модерн. В цих стилях загалом і побудовані найцікавіші в історичному та художньому відношенні споруди міста. Вони здебільшого знаходилися на вулицях Велика Харківська (нині – вулиця Миру) та Мала Харківська (нині – вулиця Незалежності), формуючи історичний центр міста. Багато будівель різних категорій та архітектурних стилів у місті все ж збереглися

Забудова міста кінця XIX–початку XX століть.
Фото Михайло Кулішов

до нашого часу і надають місту автентичності та неповторної краси. Вони є важливою складовою історичного ареалу Бахмута, і саме завдяки цьому Бахмут входить до Ліги історичних міст України.

Про розвиток міста свідчить відкриття у 1903 р. в Бахмуті приватної музичної школи; тут працюють три гімназії, Реальне, Ремісничє і Духовне училища, приватні, церковно-приходські і народні училища та школи, видавалися газети, були свої лікарні, банки тощо.

У роки т. зв. революції Бахмут став центром відродження українського життя на Донбасі. Українці становили тут абсолютну більшість, але в Російській імперії були позбавлені прав

Школа мистецтв. Колишній приватний особняк бахмутського купця Якова Смоленського. Фото Михайло Кулішов

Земська Управа.
Поштова картка кінця XIX–початку XX століть

й зазнавали шаленої русифікації. 1917 року в Бахмуті діяли Українська повітова рада, «Просвіта», загони Вільного козацтва, проходили масові українські мітинги. Після проголошення Третього Універсалу Української Центральної Ради – 7 (20) листопада 1917 року – над будинком Бахмутської повітової земської управи (нині – будинок коледжу транспортної інфраструктури) було піднято синьо-жовтий прапор. Це був перший український національний прапор, що його підняли на Донбасі над державною установою.

У 1924 р. після трагічної загибелі більшовика і радянського партійного діяча Артьома (справжнє ім'я – Федір Андрійович Сергєєв) – активного учасника встановлення радянської влади в Україні, голови Раднаркому і комісара

Будівля колишньої Бахмутської Земської Управи.
Фото Михайло Кулішов

народного господарства маріонеткової Донецько-Криворізької радянської республіки, голови Донецького губвиконкому, Президія ЦВК СРСР історичний Бахмут перейменувала в Артемівськ. Під цією назвою Артемівськ/Бахмут переживе більшовицький терор і геноцид українців – Голодомор, криваву індустріалізацію та інші випробування «червоного століття». Під час «Великого терору» сталінських часів у 1937–1938 роках понад 600 місцевих жителів були репресовані за політичними звинуваченнями. Згодом радянську окупацію замінить німецька, що триватиме з листопада 1941 по вересень 1943 року, а далі знову повернуться совети та продовжать свої улюблені справи – терор і русифікацію. Вони яскраво проявлять свої результати у 1991 році, коли тільки 25% містян проголосують за повернення містові Артемівськ назви Бахмут, і даватимуть про себе знати під час подій 2014-го. Лише 4 лютого 2016 року Верховна Рада ухвалила постанову про перейменування окремих населених пунктів та районів, яка набула чинності 18 лютого, і Бахмут повернув свою історичну назву.

Соляний завод Скараманги

Поблизу м. Бахмута фірмою з Таганрога «І.П. Скараманга і Ко» закладеними поряд двома буровими свердловинами було виявлено потужні пласти солі, і в 1873 році вона заключає (підписує) контракт з Бахмутською міською думою на будівництво на північній околиці міста солеварного заводу. Сіль мали випарювати на 8 черенах з ропи, для піднімання якої з глибини землі задіявалася парова машина потужністю 20 кінських сил. Річна виробнича потужність становила більше 2 мільйонів пудів солі.

Уже 1874 року купець першої гільдії грек І.П. Скараманга відкрив свій солеварний завод. Спершу завод мав вигляд довгої кам'яної будівлі з рядом труб нагорі, а пізніше розширився до 3-х розташованих паралельно один до одного цехів. Це був перший виробничий комплекс з видобутку солі. З цього моменту видобуток та виробництво солі стає одним з основних напрямків розвитку промислового міста. У 1875 р. І. Скараманга освоїв ще й виробництво соди. По його смерті в 1879 році власником заводу стає вдова – Аргіра Єгорівна, котра згодом значно наростила виробничі потужності. Цей завод було зупинено в 1914 р., пристосовано під снарядний завод і повністю втрачено в 1920–1930-і рр.: снарядів після завершення Першої світової війни вже не треба було, а добування солі різко скорочувалося через перенасичення її на ринку збуту.

Колишній рудник «Бахмутська сіль»

Історія рудника «Бахмутська сіль» розпочалася 1909 року з приватної ініціативи інженера-технолога й ученого агронома Костянтина Михайловича Коровка, котрий уклав договір

Соляний завод А.Е. Скараманги.
Поштова картка кінця XIX–початку XX століть

з власницею Анною Іванівною Кишинською про право добування кам'яної солі на її ділянці землі. Невдовзі К. Коровком розпочалося будівництво двох шахт, що мали назви «Брянцевско-Преображенская» і «Донецкая», але яке так і не завершилося. Причиною цьому було те, що угода між К. Коровком і А. Кишинською була частиною однієї крупної афери, автором якої і був Костянтин Михайлович.

Як син відставного осавула і донського козака він отримав стипендію Всевеликого Війська Донського та здобув освіту одразу в двох престижних на той час інститутах Санкт-Петербурга – Технологічному і Гірничому. Костя-інженер, як називали його товариші, був наділений приємною зовнішністю і прекрасними ораторськими здібностями. Юнак вміло цим користувався, вдаючись до сумнівних комерційних угод, які

Члени правління Бахмутського снарядного заводу. Фото 1917 р.

Колишній рудник «Бахмутська сіль», головний фасад.
Фото Михайло Кулішов

приносили йому значні кошти. З ростом потреб, у К. Коровка з'явилася думка організувати щось більш серйозне і прибуткове. Так і виникла ідея з начебто будівництвом шахт на кошти акціонерів. Задум Кості-інженера був таким простим, а сам він – настільки переконливим, що дуже скоро назбирав доволі пристойну суму. Однак позичальники за якийсь час почали підозрювати недобре і звернулися до суду з позовом на К. Коровка. Постраждалих зголосилося на суму 158 тисяч рублів, яких у касі фіктивної фірми Костянтина Михайловича, звичайно, не виявилось.

Колишній рудник «Бахмутська сіль», задній фасад.
Фото Михайло Кулішов

Як вважають літературознавці, персонаж роману «Золоте теля» І. Ільфа й Є. Петрова Олександр Іванович Корейко змальований саме з Костянтина Коровка, оскільки про його аферу жваво писала тодішня преса.

В 1911-му було засноване інше акціонерне товариство під назвою «Бахмутская соль», якому К. Коровко – через банк – передав усі права, майно і недобудовані шахти. Відомо, що в 1914 році рудник працював уже доволі стабільно. А от чим завершився судовий процес над його організатором – повідомлень немає, і, найімовірніше, йому вдалося вийти сухим із води.

Вокзал Бахмут-І. Фото Михайло Кулішов

Після подій 1917 року рудник було перейменовано в «Рудник ім. Артема № 2». Невдовзі через брак палива для парових машин і привода насосів був затоплений.

Вокзал Бахмут-I

Перший залізничний вокзал на лінії, яка зв'язала Бахмут з головними ринками збуту солі.

Далекого 1878 року було розпочато будівництво першого колійового вокзалу Бахмута. Це відбулося в часі будівництва залізниці Харків – Попасна. Від станції Ступки гілку дороги продовжили до Бахмута, щоб вивозити колією продукцію заводів міста, найперше, сіль. Ще на початку 70-х р. XIX століття в боротьбу за вихід Бахмута до залізниці підключився власник солеварного заводу Іван Петрович Скараманга. Він розумів, що без залізничного транспорту вивезення продукції з його підприємства буде практично неможливо. Бахмут став кінцевою станцією на тупиковій гілці Краматорськ – Попасна, прокладеної в 1876 році. Сама будівля вокзалу була зведена 1878 року.

Вантажна станція Бахмут Перший (у 1924-2016 рр. – Артемівськ Перший) – одна з чотирьох станцій у місті, в минулому – його головна станція. Головна будівля станції є пам'яткою промислової архітектури кінця XIX століття і однією з найстаріших залізничних станцій Донбасу.

Набережна та перші солеварні

Сучасна міська набережна фактично є місцем зародження Бахмута. Саме звідси бере початок солоні історія цього міста. В окремі роки сюди сходилося випаровувати сіль до 10 тисяч солеварів, переважно вихідців зі Слобідської України й Дону. Якісно краща за вмістом солі місцева

Набережна міста Бахмут. Фото Михайло Кулішов

ропа стала причиною переміщення на початку XVIII ст. центру солеваріння з Тору на р. Бахмут, заклавши передумови для виникнення міста Бахмут.

Іванівське

Село Іванівське (в радянські роки – Красне) розташоване на захід від Бахмута. Історію його виникнення пов'язують з заснуванням тут на початку XVIII ст. дачі бахмутським протопопом Іваном Лук'яновим. На початку 1730-х він власним коштом (на доходи від свого хутора-дачі) в Бахмуті побудував Покровську церкву, якій після смерті протопопа відійшла половина його маєтку.

У документах цей хутір зазначається ще як Іванівка, Хрещенське, хутір Ступки. Перші назви, ймовірно, пов'язані з іменем протопопа І. Лук'янова та приналежністю церкві, а от назва Ступки – від річки Велика Ступка, що протікає поселенням.

1776 року після ліквідації Кальміуської паланки землі хутора Ступки, його вільні поселенці та землі площею в 6 тисяч десятин були подаровані Катериною II-ю – *«пожалованы в ранговую дачу»* – начальникові Бахмутської соляної контори, коменданту Бахмутської фортеці, підполковнику Іванові Васильовичу Шебельському. Новий власник назвав хутір Ступки на своє ім'я «Іванівкою» та продовжив заселяти сімейними людьми з бахмутських козаків і людьми *«вольними»*, роблячи всіх своїми кріпаками.

На 1908 рік в селі мешкало 1473 особи (718 чоловічої статі та 755 – жіночої).

Село постраждало внаслідок геноциду українського народу, вчиненого радянським урядом СРСР у 1932-1933 роках. Кількість встановлених жертв – 52 особи.

Хоч Іванівське увійшло в історію соляного промислу Донеччини, але наукову й туристичну привабливість самого села формують залишки неолітичної стоянки, каменоломні і шахти з добування кременю та майстерні обробки кременю, датовані епохою неоліту, енеоліту і бронзи, що являється унікальною пам'яткою гірничої справи далекої давнини.

Біля села знаходиться курган доби бронзи (кінець III – початок I тисячоліття до н.е.).

Поблизу розташована ботанічна пам'ятка природи місцевого значення Ступки-Голубовські. На території пам'ятки природи ростуть рідкісні види крейдяної флори, значна кількість червонокнижних рослин. Статус пам'ятки було присвоєно 1.07.2010 р. з метою збереження і відтворення в природному стані природних комплексів та окремих різнотравно-ковилових і петрофітних (рослинність скельних і кам'янистих місць) степів.

Ботанічна пам'ятка природи «Ступки-Голубовські».
Фото Михайло Кулішов

Ступки

З північного боку Бахмута зараз знаходиться мікрорайон «Ступки», який має власну давню і цікаву історію. Проте, через відсутність серйозних наукових досліджень, в існуючих публікаціях трапляється багато неточностей, помилок та викривлень відомих фактів, що лише посилює заплутану історичну картину.

Для прикладу, багато дослідників ще згадують стару назву Ступків – Іллінівка (рос. – Ильиновка), а ось топонім «Грубина» чи «Грубертова» вже забутий, мабуть, назавжди, хоч саме від нього почалася соляна історія Ступок.

При розділі Запорозьких Вольностей, у проміжку 1776 – 1780 років, багато з військових і цивільних чинів отримали так звані рангові дачі та значну кількість землі в Катеринославській і Таврійській губерніях, де засновували свої поселення. 1782 року земельна ділянка «Губертова пустошь» на північ від Бахмута, між річками Ближні та Дальні Ступки, що належала підпоручнику Християну Івановичу Груберту, заселяється селянами-малоросами (українцями). Так виникає село Грубине, Грубертове (рос. – деревня Грубина, Грубертова). По смерті 1799 року Християна Івановича село Грубине числиться за його дружиною – підпоручницею Анною Максимівною Груберт з дітьми Іваном, Павлом та Іллею.

В 1840-х роках на цій же ділянці землі з'являється село Іллінка (рос. – Ильинка), що належала молодшому синові Іллі Груберту, і, цілком очевидно, названа на його честь, а згодом переходить у спадок його донці Надії Іллівні Груберт, як і частина маєтків Берхівка і Василівка. Згідно зі списком населених місць станом на 1859 рік, домінія («владельческая деревня») Іллінка, розташована в 3-х верстах від Бахмута на поштової дорозі на

Харків, нараховувала 43 двори зі 122 мешканцями (89 чоловіків і 33 жінок). Село мало одну винокурню, але від 1880-х завод припинив діяльність через відвід залізничною станцією Ступки, збудованою в 1878 року, води, що живила завод.

1881 року гірничий інженер Дмитро Чернов орендує ділянку маєтку (1008 дес.) на землі Надії Іллівні Станкович-Груберт в Іллінівській волості для проведення розвідувальних робіт на сіль. Оренда укладалася на 30 років з правом продовження на той самий термін. Бурові розвідки розпочалися в 1882 році, а в червні 1884-го буріння досягло пласта солі, хоч буріння продовжували й у наступному місяці. Для ведення виробництва Д.К. Чернов підшукував компаньйонів. Такими стала група ентузіастів-нідерландських (голландських) підприємців, з котрими він 4 грудня 1884 року офіційно оформив Товариство під повною назвою «Голландское общество для разработки каменной соли в России» (HMZER, Hollandsche Maatschappij voor Zout-Exploitatie in Rusland). Голландське Товариство замовило повторне дослідження, яке провів гірничий спеціаліст з Відня інженер Пауль і підтвердив висновки, отримані раніше. Ці результати додали акціонерам впевненості, і вони ще активніше взялися до роботи. Так розпочалося нове промислове життя в Ступках.

Про Ступки тоді було відомо й у Нідерландах (офіційно таку назву країни прийнято з 2020 року). Збереглося фото того часу, опубліковане на шпальтах їхньої газети. Вище керівництво Голландського Товариства здійснювало управління в Дордрехті, а пізніше – в Гаазі. Першим Головою Правління був Дірк ван дер Маде, котрий перебував на посаді до самої смерті в 1900 році. Його наступником на цьому посту став Л.І. ван ден Стеенхофен.

Щоденними виробничими процесами та продажами в Ступках управляв директор, котрий там проживав; він також брав участь у щорічних зібраннях акціонерів у Нідерландах. Часом робота шахти перевірялася членом Правління. Так, відомо про візит згадуваного вище Л.І. ван ден Стеенхофена в Ступки 1900 року, оскільки цей історичний момент був зафіксований на фото.

Також відомо, що одним із таких, «місцевих», директорів у Ступках був Леендерт Віллем, котрий 19-річним юнаком приїхав сюди і працював спершу помічником бухгалтера, а згодом виріс до комерційного директора шахти Голландського Товариства. Тут же він одружився, тут у подружжя народилося шестеро дітей. Коли після революційних подій в Росії більшовики ув'язнили Леендерта Віллема з вироком розстрілу, то робітники соляного рудника виступили на його захист, заявивши, що він був добрим і чуйним директором. Це допомогло Леендерту Віллему вийти на волю та повернутися в Нідерланди (у березні 1920 року).

У Ступках є залишки нідерландського цвинтаря, на якому залишилися й могили членів родини Леендерта Віллема.

Соляна копальня «Петро Великий» у Ступках

Вже в 1885 році біля станції «Ступки» Курсько-Харківсько-Лозовсько-Севастопольської залізниці на орендованій землі Надії Іллівни Станкович-Груберт, у маєтку Іллінка, розпочалося влаштування соляної шахти «Петро Великий».

Свою назву шахта отримала на честь московського царя, котрий бував у Нідерландах 1697 року і висловлював сильне захоплення цією країною. Станом на 1886-й рік шахта вже працювала на повну потужність, а до 1887 року були виконані всі необхідні роботи: проходка шахти, будівництво потрібних приміщень для службовців і робітників, а також усі фабричні будівлі.

Після Жовтневого перевороту 1917-го, російської революції та громадянської війни в 1920 році шахта була продана радянській владі за 1 рубль і продовжувала працювати під назвою «Солерудник ім. Артема №1». Того ж року соляні шахти Бахмутського району входять в об'єднання «Південьсіль» (рос. «Югсоль»), а в наступному – Бахмутське районне управління реорганізовується в «Бахмутсільтрест». Шахта «Петро Великий» з того часу носить нову назву – «Рудник №1 імені Артема».

Однак, вже в липні 1924 року, за рекомендацією професора Катеринославського гірничого інституту Лева Шев'якова, «Рудник №1 ім. Артема» був закритий, а з березня наступного року припинилося водовідведення і почалося повільне затоплення шахт прісною водою. Поясненням цього тривалий час

Голландська соляна шахта «Петро Великий», кінець XIX-початок XX ст. Фото з архіву Stichting Van den Muyzenberg-Kiessler

Рудник №1 ім. Артема, 1921 р.

була інформація про начебто появу тріщин у міжкамерних цільниках. Ліквідація тривала до 1939 року. Але вивчення матеріалів преси 1920-х років дозволило дослідникам побачити зовсім іншу картину, більш прозаїчну і не менш сумну: спеціальна комісія Вищої Ради Народного Господарства УСРР (орган, створений для організації діяльності народного господарства та керівництва націоналізованими підприємствами в Українській РСР; подібний центральному органу – Вищій Раді Народного Господарства РСФРР) в 1924 році виїжджала в Бахмутський солерайон для вивчення на місці питання про концентрацію рудників Укрсільтресту, постановила ліквідувати «Рудник №1 ім. Артема», в числі ряду інших шахт, через обмеження ринку збуту солі та неможливості підтримки роботи всіх рудників району, що існували до революційних змін у країні.

У 1944 році, після двадцяти років затоплення, на місці головного ствола утворилося провалля. Воронка мала 50 м у діаметрі і досягала глибини 40 м. Стволи зруйнувалися.

«Голландська водна лінія» в Ступках

Після бурові розвідки в 1882-му, що підтвердила наявність пласта солі та появи зацікавленого в її добуванні Товариства «Голландское общество для разработки каменной соли в России» (HMZER, Hollandsche Maatschappij voor Zout-Exploitatie in Rusland), доля Ступок кардинально змінилася: село зазнало не лише промислового розквіту, але й житлового та громадського. Фактично вже на момент запуску шахти (1886 р.) її власниками було збудовано як необхідну заводську інфраструктуру – фабричні будівлі, приміщення для службовців і робітників, так і житло і громадські заклади.

Більшість будівель довкола шахти були збудовані в стилі Dutch Waterstraat (буквально: «нідерландська/голландська

Вид на західну частину робітничого селища з висоти шахтної будівлі. У центрі один із директорських будинків.
Фото з архіву Van Beuningen van Helsdingen

водна лінія»; назва, ймовірно, пов'язана з лінійною забудовою набережних і берегів каналів, коли всі будинки виконувалися в одному стилі, були заблоковані між собою і утворювали суцільний ряд забудови. Інші терміни, що використовуються в архітектурі та будівництві щодо даного стилю: «голландська готика», «голландський класицизм», «цегляна готика». Найбільший розквіт стилю Dutch Waterstraat припадає на XVII-XVIII сторіччя – період масового будівництва в містах Нідерландів водних каналів.

Ступки також отримали забудову Dutch Waterstraat, для якого характерна строга цегляна кладка з декорами у вигляді башточок і декоративних елементів, переважно, білого кольору. Із цієї лінійної забудови виділялися лише два будинки, зве-

Голландський будинок у західній частині селища.
Фото з архіву Van Beuningen van Helsdingen

дені для директорів шахти, які в своїй архітектурі спиралися на стиль так званого «руського помещичьего дома».

Оскільки в тогочасних Нідерландах було популярним будівництво спеціального робітничого житла, зокрема, кварталів для моряків та працівників портів поблизу морського узбережжя, чи будинків поряд з фабриками і заводами для тих, хто на них працює, то і в Ступках промислове проектування об'єктів, необхідних для власне виробництва, передбачало моменти, пов'язані з умовами проживання. Крім будинків для сімей робочих, Товариством було зведено школу для їх дітей, а для домогосподарок навіть організовувалися щотижневі поїздки зі Ступок на ринки і ярмарки Бахмута. Це сприяло тому, що пов'язані з шахтою люди пишалися власними досягненнями і сумлінно працювали.

Будівля школи в робітничому селищі.
Фото з архіву Van Beuningen van Helsdingen

Рудник з видобування солі «Петро Великий» був організований згадуваним вже Товариством – «Голландское общество для разработки каменной соли в России» – 1884 року. Події Жовтневого перевороту 1917-го та після нього кардинально вплинув й на цей рудник. Його власником стала радянська влада, придбавши рудник за цілком, на її думку, справедливу ціну – 1 рубль. Неактуальна більше назва «Петро Великий» була змінена на «Солерудник ім. Артема №1». Однак вже в липні 1924 року був закритий та припинилися всі види роботи на руднику. Це провело до поступового затоплення пустот під землею і утворення в 1944-му великого провалля, заповненого водою. Солоне озеро, що залишилося на місці затопленої шахти, – фактично єдине, що нагадує зараз про таку багату й цікаву історію Ступок.

З метою вивчення і збереження історичного минулого Ступок ініціативна місцева група «Бахмутська сіль» організувала роботу зі збору інформації про діяльність соляного

Один із небагатьох уцілілих голландських будинків.
Фото Михайло Кулішов

виробництва. Активістам також цікаво зібрати відомості про життя і долю представників нідерландської (голландської) діаспори, вже встановлено ряд контактів, ведеться обмін матеріалами з нащадками власників та робітників рудника.

Солоне озеро на місці голландського соляного рудника «Петро Великий». Фото Михайло Кулішов

Сайт, присвячений історії
голландської соляної шахти
«Петро Великий» bakhmutskiekopi.info

КРИВА ЛУКА

Крива Лука – невеличке село в надійних обіймах Сіверського Дінця. За збігом обставин воно стало цікавим туристичним об'єктом для любителів природи, відпочинку в наметах, фотографування і різноманітних експозицій, а ще – прикладом відродження шляхом розвитку туризму.

Існуючими на даний час фактами документального згадування с. Кривої Луки є відомості про провінції та комісарства Слобідсько-Української губернії з проживаючими в них жителях чоловічих та жіночих статей з поділом їх на стани від 1773 року, де й міститься перша згадка про слободу Крива Лучка (Крива Лука) на березі р. Сіверського Дінця.

Село Крива Лука має (разом з селом Закітне) унікальне для Лиманської МТГ розташування на правому березі річки Сіверський Дінець, звивиста стрічка русла якого обіймає село, а підковоподібний вигин ріки слугує частині місцевих краєзнавців обґрунтування походження назви поселення.

Поблизу Кривої Луки підносяться над Сіверським Дінцем різні пологі вершини крейдяних гір, чий величчю схоли, розрізані ярами, слухняно і не питаючи дозволу спускаються майже в двори місцевих мешканців. Ці гори ретельно охороняються відділенням «Крейдова флора» Українського степового природного заповідника НАН України. Відділення «Крейдова флора» (загальна площа 1134 га) створеним 14 липня 1988 року розпорядженням Ради Міністрів УРСР, і це єдина значна за розміром заповідна ділянка крейдяної (кретофільної) флори на території України. Заповідний статус території заповідника сприяв збереженню унікальної ділянки з різнобарвними червонокнижними рослинами та природними насадженнями королеви цих місць – сосни крейдяної.

Як згадувалося вище, офіційними документами, що підтверджують існування Кривої Луки як поселення, вказується 1773 рік. Хоч дослідникам відома карта Бахмутського міського повіту з позначенням поселень гусарських рот від 1765 року, де позначена церква в Кривій Луці, але архівних документів про існування чи будівництво церкви в той час досі не виявлено. Важливість таких документів пояснюється прийнятим у науковій спільноті правилом, що повноцінність існування села

Околиці села Крива Лука. Фото Михайло Кулішов

чи міста за відсутності прямої згадки про дату їх заснування відраховується власне від часу побудови там церкви. Спорудження культової будівлі свідчила про наявність достатнього числа мешканців, що оселилися і мешкають в конкретному місці постійно і їх там доволі багато, щоб власними силами фінансувати і утримувати як саме приміщення церкви, так і тих осіб, що в ній служитимуть.

До 1773 року належить підтверджений документально факт звернення прихожан Миколаївської церкви військової слободи Ямпіль до Ізюмського духовного правління за дозволом на будівництво церкви в слободі Крива Лука на правому березі Сіверського Дінця. Існує також датоване 1779 роком донесення священника Троїцької церкви Миколи Чернявського про те, що церква «совсем строении совершена а как надлежит всем потребнім удовольствована и ко освящению в готовности находится». Тим же 1779-м датується й збережена в архівах Поіменна відомість прихожан Троїцької церкви слободи Крива Лука.

Однак ця інформація трохи дисонує з повідомленням академіка Йоганна Гюльденштедта, котрий здійснив подорож по Слобідсько-Українській губернії в серпні-вересні 1774 року. Він вказує, що на правому березі Дінця, між гирлами річок Торця й Бахмута, розташовані три слободи, які належали Ізюмській провінції, у тому числі й Крива Лука з церквою і 80-ма сімействами. Дана невідповідність посилюється ще й тим, що будівлі церкви в Кривій Луці, за спогадами старожилів села, немає щонайменше від 1939 року, хоч і збереглися в переказі згадки про те, що остання церква, велика і кам'яна, була споруджена на місці своєї дерев'яної попередниці. Зображення – можливо, єдине – кам'яної Троїцької церкви в Кривій Луці станом на 1928 рік ми маємо, завдячуючи неймовірній роботі українського мистецтвознавця, музейника засновника худож-

нього вивчення творчості українського народу, організатора і учасника пам'яткоохоронного руху Стефана Таранушенка (1889 – 1976), котрий зробив світліну криволицького храму і додав короткий його опис до свого унікального зібрання пам'яток архітектури Слобідської України.

Проте невідповідність у датах та обмеженість інформації про церкву/церкви Кривої Луки не єдина проблема при вивченні минулого цього села. Інші дві, що чекають офіційного підтвердження і над якими працюють краєзнавці, як вже згадувалося, дають підстави включати Криву Луку в Соляний шлях Донеччини, хоч на даний момент тут не виявлено ані соляних водойм, ані закинутих копалень солі. Не знайдено також жодних документальних свідчень того, що мешканці Кривої Луки працювали на виробництві солі в інших місцях, наприклад, Торі (Слов'янську) або Бахмуті.

Найперше, спираючись на свідчення місцевих мешканців, можна припустити, що Крива Лука могла бути місцем заготівлі дров для соляних варниць у Торі. Переказуючи спогади своїх предків, старожили стверджують, що на околицях села раніше росли величезні дуби, від яких на даний час немає жодного сліду. Відомо, що процес виварювання солі потребує значних затрат тепла, оскільки для отримання 1 л солі треба викип'яти 3 л ропи. З історії солеваріння в Західній Україні добре відомо про існування декількох видів спеціальних повинностей по доставці дров на солеварні, а у випадку державного володіння солепромислом ці повинності накладалися не лише на селян, а й на ремісників, міщан і навіть власників поселень, розташованих поблизу. Тому не можна повністю виключити ймовірність вирубування дубових насаджень в околицях с. Кривої Луки, особливо, беручи до уваги, що дубові дрова характеризуються одним з найвищих показників тепловіддачі.

Другою підставою для включення в Соляний шлях Донеччини села Крива Лука є не менш дискусійне твердження про те, що місцем вирішальної битви Булавинського повстання влітку 1708 року було урочище Криві Луки. Повстання – згадки про нього вже неодноразово з'являлися на сторінках книги – під проводом Кіндрата Булавина і результатом якого стало масове винищення тисяч українців, спалення сотень поселень, роки репресій і посилення позицій московської царської, а згодом російської імперської системи на даних територіях, на превеликий жаль, зовсім не потрапляє в сферу інтересів української академічної історичної науки. Та при зануренні в цю тему виявляється так багато паралелей і подібностей з подіями на Сході України в 2014 році, що з'являється відчуття певного deja vu.

Причинами, що згодом переросли в повстання, і участь у якому брали в тому числі й регулярні московські царські війська, стали суперечки між двома колонізаційними потоками (коротко – між слобідськими і донськими козаками) за право

Мальовниче Придінців'я. Фото Леонід Довгий

володіння тутешніми соляними родовищами, лісами та луками, за рибні лови на притоках Сіверського Дінця річках Бахмут, Жеребець та Красна. Ця боротьба тривала від 1700-го по 1707-й і супроводжувалася сутичками, взаємними нападами, пошуками коаліційних сил та написаннями скарг до «самого царя» обома сторонами конфлікту. Якщо описати ті події коротко, то вони виглядатимуть так: протиборці не можуть між собою мирно поділити природні багатства, бажаючи повного володіння ними, і не знаходять нічого кращого, чим організувати протести з гаслами «царь, введі вайска!»

«Найголосніше» ці заклики лунали з приводу володіння Бахмутськими варницями, а царський уряд, розглянувши звернення до нього про «чесний розсуд», вирішив ті варниці забрати і переписав до казни (держави). Звичайно, що ті, хто ще зовсім недавно кликав царя надати саме йому допомогу в цій

соляній війні, таким рішенням московської влади залишилися невдоволеними і пішли на воєнний спротив, що й отримав в історичній науці назву Булавінського повстання 1707-1708 рр.

Повстання розвивалося доволі динамічно, охоплюючи все нові поселення і території та втягуючи все більшу кількість учасників з усіх сторін протистояння. Зафіксованими є ряд зіткнень і боїв, але найбільш значимою і за масштабами, і за значенням є битва в урочищі Криві Луки. 1-2 липня 1708 року зійшлися в запеклій битві повсталі донські козаки Кіндрата Булавина з їх тодішніми союзниками козаками-запорожцями проти царських військ Петра I-го та козацьких полків Слобідської України. І хоч на даний час існує декілька версій того, де саме відбувався цей бій, жодна з яких не знайшла документального чи археологічного підтвердження, але однозначність назв села й урочища дозволяють с. Кривий Луці бути пов'язаними з цими подіями.

Щоб завершити історичний портрет цього маленького села, варто зазначити, що Крива Лука була військовою слободою, і тут ніколи не було поміщиків. Населення займалося сільським господарством, утримувало чимало худоби. Практично всі займалися ловлею риби, а ще столярували, плели кошики і верші (риболовецьке спорядження), кошелі. В селі працювали млини, водяна лісопильня, водяні млини-байдаки. Жінки ткали рядно, вишивали і плели, вирощували коноплі, з волокон якої ткали і шили одяг. Сім'ї були багатодітними, а через специфіку розташування села і малу кількість орної землі – небагатими. Діти, підросши, часто покидали село і заселяли вільні землі неподалік.

На початок XX ст. в Кривій Луці проживало 1288 осіб, а за сто років скоротилося вп'ятеро. Не зважаючи на свої масштаби, саме це село стало мозковим та креативним центром

туристичної індустрії, надією на відродження туристичного розвитку Лиманщини, але й на сучасний розвиток туризму взагалі північних частин Донецької і Луганської областей. Саме в Кривій Луці відбуваються всі важливі зустрічі з партнерами, тут народжуються і трансформуються в конкретні пропозиції креативні ідеї. І саме в Кривій Луці народилися вже реалізовані проекти «Туристична Лиманщина», «Мандруй Придінців'ям» та унікальний туристичний продукт, відомий під назвою «Шлях, позначений сіллю».

Віртуальний тур Заповідником
Крейдова флора і селом Крива Лука
Travelbox VR

ЗВАНІВКА

Званівка – село на березі річки Бахмутки. Через примусово змінений склад населення воно сильно вирізняється з-поміж сусідніх сіл як переважанням української мови в спілкуванні, місцевими традиціями, обрядовими діями, кулінарними вподобаннями, так і в особливостях архітектури сільських хат.

Званівка – ще один населений пункт, який не пов'язаний прямо з добуванням солі, але має право на включення до загального туристичного маршруту місцями, пов'язаними з історією солевидобування.

Крейдані схили долини р. Бахмутки. Фото Михайло Кулішов

За даними 1859 року воно було панським селом на 19 господ (господарств) і 136 осіб. Мало православну церкву. Званівка зазнала геноциду в часі Голодомору 1932-1933 рр.: кількість встановлених жертв – 108 осіб. В період Другої світової війни зі села було мобілізовано 277 осіб, більшість (218) з котрих загинули. 1951-го в Званівку привезли примусово виселених бойків зі сіл Ліскувате та Мочари Дрогобицької області, території яких було передано ПНР на підставі угоди про обмін ділянками територій між Польщею та УРСР.

Як і Крива Лука, село Званівка потрапляє у цей перелік, завдяки подіям Булавінського повстання, спровокованого боротьбою за вплив на соляний промисел Тора і Бахмута – тут встановлено поклінний хрест загиблим у тих подіях.

А ще Званівка цікава своїми етнографічними групами переселенців зі Західної України – лемків і бойків. Не виключено, що, зокрема, серед останніх тут проживають нащадки зваричів (так називали солеварів у Карпатському регіоні), бо саме на район проживання етнічних бойків теперішніх Львівської та Івано-Франківської областей припадає найбільша кількість жуп (солеварень) як у минулому, так і в сьогоденні. Тому майбутні краєзнавчі дослідження можуть виявити серед нинішніх жителів Званівки тих, хто є нащадком 700-літніх карпатських солеварів-зваричів.

«Булавінська могила»

Пагорб, що носить назву «Булавінська могила», вважається мешканцями села місцем імовірного поховання загиблих

Поклі́нний хрест поблизу села Званівка. Фото Михайло Кулішов

Бойківська кімната-музей. Фото Михайло Кулішов

у бою учасників Булавінського повстання 1708 року. Він знаходиться біля дороги на в'їзді до села з боку м. Сіверська.

У день відзначення 290-річчя цих трагічних подій групою активістів на вершині горба-кургану було встановлено поклінний хрест з відповідним пам'ятним написом. Однак, жодного офіційного підтвердження факту існування тут могили на даний час не знайдено.

Пам'ятний знак і Бойківська кімната-музей

Пам'ятний знак встановлено на згадку про примусове переселення бойків до Званівки. Він знаходиться в центрі села.

Бойківська кімната-музей розташована в Будинку культури села. Вона створена на основі збережених особистих речей переселенців зі Західної України.

Монастир Серця Христового

У Званівці діє монастир Серця Христового Чину Святого Василя Великого УГКЦ, що є великою рідкістю для регіону, де переважає вплив РПЦ в особі УПЦ московського патріархату. Монастир було засновано 27 липня 1998 року.

Від 3 вересня 1991-го в Званівці створено парафію Прображення Господнього УГКЦ, підпорядковану Краматорському деканатові Донецького екзархату Київської митрополії.

2018 і 2019 років у Званівці відбувався відкритий обласний фестиваль вертепів та колядок «Різдвяний передзвін».

КРЕМІННА

Дивне поєднання промислового міста з унікальним дубовим гаєм, чудового озера з історією вугледобування, кременю в назві міста і згадок про сіль у давніх топонімах його околиць. Кременна – справді міцний камінець на туристичному «Шляху, позначеному сіллю». А ще в районі Кременної налічувалося 6 кам'яних баб, одна з яких називалася «Білий дід». Найбільшими курганами були «Гостра могила», «Чупринина могила» та «Солона могила».

Околиці теперішнього міста Кременна Луганської області почали приваблювати до себе донських козаків і черкас, за письмовими даними, з 1650 року. Ті приходили на річки Красну та Жеребець для риболовлі та полювання, поселялися і обживали територію. З 1826 року веде свій відлік історія добування тут вугілля, а однією з перших копанок на території слободи Кременна була розташована в районі балки «Солона».

В офіційних документах за 1650 рік зафіксовано факт прибуття на річки Красну та Жеребець (місце сучасного розташування Кременної) донських козаків та черкас Белгородського розряду. Взимку вони будували собі землянки, а влітку – курені.

Інші документи засвідчують те, що в 1721 році капітан Бахмутського батальйону, комендант фортеці Бахмут Семен Чирков і керуючий Бахмутськими соляними промислами Микита Вепрейський організували розвідувальну партію і виявили поклади вугілля, придатні для промислової розробки, ставши, таким чином, першовідкривачами Донецького кам'яно-вугільного басейну. У 1724 року вони доповідали Петру I-му і Камор-колегії, про те, що варили сіль у Бахмутській провінції на річці Красній, і що за три доби вдалося наварити дві бочки солі. Місце, де М. Вепрейський з С. Чирковим варили сіль, досі зветься Солоною балкою, Солоним струмком і знаходиться на території теперішнього Сітчного лісництва Кременського лісомисливського господарства.

1733 року осадчим (першим поселенцем, організатором переселення людей у новозасновану слободу) Михайлом Чеботарьовим, однодворцем з Краснянської слободи, за виданою 12 липня Бахмутською провінціальною канцелярією інструкцією, на річці Кременній – притоці річки Красної, була заснована слобода Кременна. В інструкції було сказано: «Про

определению Бахмутской провинциальной канцелярии против поданного от однодворца Чеботарева доношения, которым просил, чтоб в Бахмутской провинции в Краснянской слободе в урочище на колодызе Бычку на песках или на Кременной речке для житья и поселения накликачь черкас и быть осадчим, и дать бы им льготы на три года; велено ему Чеботареву осадчим быть и в показанных урочищах черкас для житья и поселения принимать».

Документи також стверджують, що 1743 року полковник Бахмутського кінного козацького полку Іван Шабельський розпочав будівництво млина на річці Кременній, у її верхів'ї, а станом на 1754 рік йому належало вже три млини на річці Кременній та млин на річці Красній. Тоді ж полковник І. Шабельський звертався до Слов'яносербської комісії, щоб замість тієї землі, що належала йому на правому березі Дінця і була віддана під Слов'яносербію, йому та його племінникові капітану Івану Шабельському, була виділена земля поблизу їхніх 3-х млинів на річці Кременній та поблизу млина на річці Красній. Полковник Шабельський також просив «пожалувати йому орної землі до 300 четвертей, сінокосних луків до 1000 копиць та лісний острів».

У 1825 році практикантом Петербурзького гірничого корпусу Миколою Першиным на території слободи Кременна було виявлено залягання вугілля. Наступного, 1826 року, Олександр Анісімов, практикант того ж Петербурзького гірничого корпусу, досліджуючи вугільні пласти на березі річки Красна, встановив, що вони є продовженням верхнянських і приволь-

Вид на слободу Кременна з лівого берега річки Красна.
Фото початку XX ст.

нянських пластів Донбасу. З того часу розпочалося добування вугілля з пластів, що виходили на поверхню. Мешканці слободи добували вугілля в мілких шахтах-копанках, а однією з перших копанок на території слободи Кременна була розташована в районі балки «Солона».

Подальша історія вуглевидобування в околицях Кременної тісно пов'язана з постаттю Олексія Кириловича Алчевського.

У 1893 році на північній околиці Ново-Глухового було розпочато будівництво великої на той час шахти, яка належала Олексіївському Гірничо-промислового товариству, в підпорядкуванні якого було 9 шахт і рудників, на яких добували вугілля, залізну руду, кокс та іншу сировину для промисловості. Купець 1-ї гільдії О. Алчевський взяв у Ново-Глухівській сільській громаді в оренду землю в кількості 12 950 десятин з орендною платою 200 карбованців у рік. А вже наступного року, довідавшись про те, що чотири селянських рудники видобули 80 262 пуди вугілля за рік, Олексій Алчевський викуповує в общини Кременної ділянку землі за 9 500 рублів для відкриття шахти.

Постать Олексія Кириловича Алчевського (1835 – 1901) варта особливої уваги.

Він походив з українського слобожанського купецького роду, перші згадки про який фіксуються в Сумському слобідському козацькому полку в 1660-х роках, і залишив по собі помітний слід в історії, ввійшовши на її сторінки успішним промисловцем, купцем 1-ї гільдії, засновником (1868 р.) і членом правління Харківського торговельного банку – першого в Російській імперії приватного акціонерного банку; згодом брав участь у створенні та був головою (1871-1901 рр.) правління Харківського Земельного Банку, заснував (1875 р.) і очолив правління Олексіївського гірничопромислового товариства і виступив засновником (1895 р.) Донецько-Юр'ївського металургійного товариства (слід зазначити, що заводи Олексія Алчевського були єдиними на території України металургійними підприємствами, побудованими на вітчизняних інвестиціях, бо решта були власністю бельгійських і британських компаній). А ще – очолював харківську «Громаду» – гурток української інтелігенції, ініціював і фінансував спорудження першого пам'ятника Тарасові Шевченку (м. Харків, 1899 р.). На його кошти споруджувалися церкви, лікарні, бібліотеки, недільні школи. За його активну громадську діяльність та щедрість меценатства дружина – Христина Данилівна Алчевська (1841 – 1920), українська педагогиня, організаторка народної освіти, засновниця недільних шкіл для дорослих – назвала свого чоловіка «фанатичним українцем». Гордістю подружжя Алчевських стали і діти:

- Григорій Олексійович Алчевський (1866 – 1920) – український композитор, педагог-вокаліст, автор навчальних посіб-

ників, піаніст, автор солоспівів на слова Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та своєї сестри Христі Алчевської;

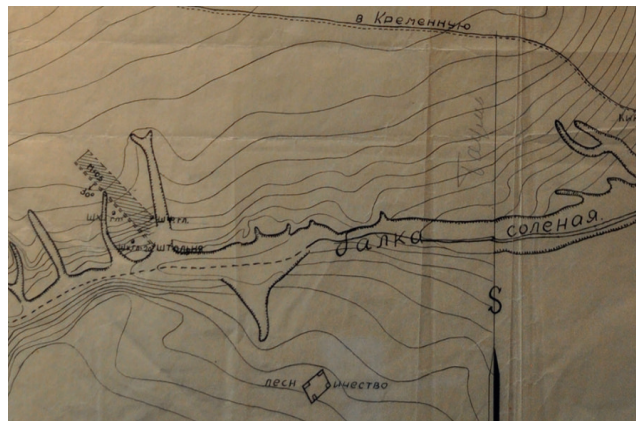
- Іван Олексійович Алчевський (1876 – 1917) – український співак (тенор), громадський діяч, організатор і голова українського літературно-мистецького товариства «Кобзар» у Москві;

- Христина (Христя) Олексіївна Алчевська (1882 – 1931) – українська письменниця, драматургиня, прозаїк, поетеса та педагогиня.

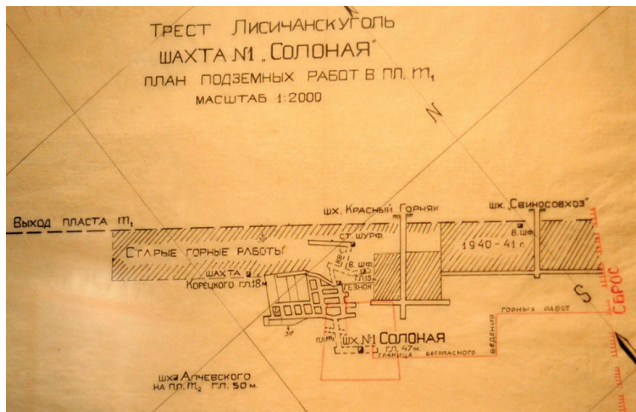
Ім'я Олексія Алчевського увіковічене вдячними потомками: залізничну станцію Юр'ївка в 1903 році на честь вшанування пам'яті засновника Донецько-Юр'ївського заводу перейменували на Алчевське. Назва згодом закріпилася й за сусіднім заводським селищем (нині містом) Алчевськ Луганської області, на головній площі якого встановлено (1996 р.) пам'ятник фактичному засновникові міста Олексію Алчевському. В 2004-му бюст-пам'ятник видатному українському меценатові було встановлено у місті Харків.

Повертаючись до вугільної шахти з дещо дивною назвою «Солона», слід згадати, що вона однією з перших була закладена 1943 року в районі старих (т. зв. дореволюційних і довоєнних) гірничих робіт, щоб якомога швидше почати добування вугілля. Шахтою відроблялися пласти m1 і m2, потужністю 0.9 – 1,0 м та з кутом падіння 30 градусів. Пласти були вскриті вертикальним стволом глибиною 47 м. Для вентилявання в верхній частині шахтового поля був прокладений вентиляційний шурф глибиною 15 м.

Командував цією міні шахтою мешканець Кременної Ващенко (ім'я не збереглося). Добуте вугілля автомобілями ви-

План гірничих робіт у балці Солоній.
Експозиція Кременського краєзнавчого музею

План гірничих робіт шахти №1 «Солона».
Експозиція Кременського краєзнавчого музею

возилося на залізничну станцію «Кремінне». Основними споживачами були паровозна тяга і підприємства. Ще на початку 1960-х місцева дітвора забавлялася тим, що кидала в неповністю засипаний вентиляційний шурф каміння, а довколишні мешканці скидали туди ж трупи здохлих тварин.

На плані гірничих робіт шахти «Солона» відзначено ведення робіт пластом м1 двома довоєнними (мова про період перед Другою світовою війною) шахтами. Першою була відпрацьована шахта «Червоний (Красний) гірняк», імовірно, складеної в 1930-ті роки. Пласт потужністю 0,9–1,0 м був вскритий нахиленим стволом довжиною 120 м. Поряд у 1940–1941 рр. працювала мала шахта «Свиносвохоз», що теж була вскрита нахиленим стволом довжиною 70 м. Своєрідні назви шахт пояснювалися тим, що більшість довоєнних шахт належали різним організаціям, які брали дозвіл на добування вугілля в Кременському райо-

Курган «Солона могила».
Фото Михайло Кулішов

ні. За даними маркшейдерської служби шахти «Кремінна» мала шахта «Солона» належала у той період Краснолиманській артілі.

Курган «Солона могила»

Курганний могильник розташований на північно-західній околиці міста Кремінна Луганської області на схилі високого водороздільного плато, утвореного річкою Красна (з північного сходу) і її правим притоком струмком Солений (з півдня). Це плато й носить місцеву назву «Солона Гора». На даний час поверхня підвищення зайнята дачними ділянками. Через інтенсивну розораність території та значну забудованість визначити загальну кількість курганних насипів на плато складно.

За 650 м від південно-східного краю плато в напрямку на північний захід височіє 7-метровий курган з триангуляційним знаком та іменований Солоним курганом або Солоною могилою. Діаметр його основи сягає 50 м. На південно-східному краю плато зафіксовані ще два розорані кургани діаметром до 25-ти і висотою до 1,4 метри. Їх насипи в результаті багаторічного розорювання сильно деформовані. На північний схід від них у 150-ти м знаходяться залишки знищеного земляними роботами кургану діаметром понад 20 м. Археологічним розкопкам у 1999 році було піддано два найбільше розораних насипи на південно-східному краю плато.

Окрім найбільшого з курганів «Солона могила», два інші великі кургани носять місцеві назви «Гостра могила» і «Чупринна могила».

Дубовий гай

Заповідне урочище місцевого значення «Дубовий гай» – є одним з найцікавіших об'єктів природно-заповідного фонду Кременщини.

Інформаційний стенд заповідника «Дубовий гай».
Фото Михайло Кулішов

Це унікальна діброва природного походження віком близько 300 років на боровій терасі Сіверського Дінця. Загальна площа 5,0 га. Середня висота дерев – 23 м, середній діаметр стовбурів – 92 см. Кількість дубів близько 100 одиниць.

Відомий німецький мандрівник, академік Йоганн Гюльденштедт, котрий у 1774 році побував у Кременінній, у своїх записах відзначав: *«Приблизительно въ 5-ти верстах выше ее устья (р. Красна) с правой стороны в нее впадает речка Кременная, берущая начало в густом лесу; на ней лежит мало-российская владельческая слобода Кременная»*.

Сучасний «Дубовий гай» – це саме залишки того лісу, про який згадував Йоганн Гюльденштедт. А ще раніше, на початку XVIII ст., такі діброви вздовж русла Сіверського Дінця належали Бахмутським солеварам, але були знищені, тому що деревина використовувалася як паливо при випарюванні солі.

Сіточне лісництво

Заповідне урочище «Сіточне» площею 13 гектарів розташоване на території Сіточного лісництва. Воно є еталоном штучних насаджень на малопродуктивних супіщаних землях степової зони України.

Дубовий гай. Фото Михайло Кулішов

Сіточне лісництво входить до складу ДП «Кременське лісомисливське господарство». У лісництві є озеро з впорядкованим пляжем та прекрасним видом на Солону гору.

Озеро у Сіточному лісництві. Фото Михайло Кулішов

СОЛЕДАР

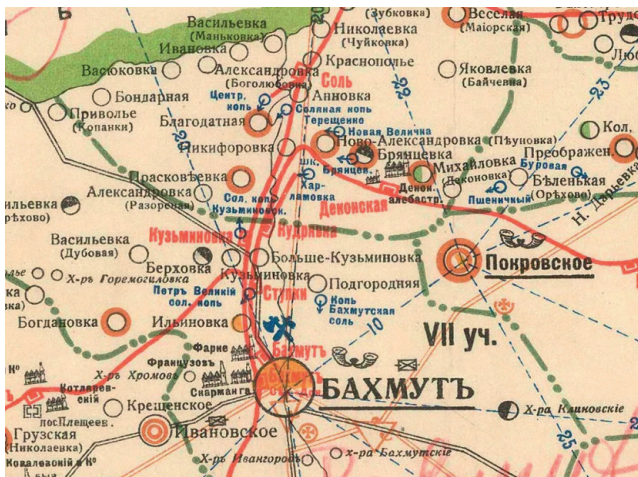
Сіль прославила місто Соледар на весь світ, а тому вона знайшла своє місце не лише в назві, але й в офіційній символіці міста Соледар – у гербі та на прапорі. Понад сторіччя соляні шахти були джерелом багатства Бахмутського краю, а місто Соледар нині є центром соляної промисловості України. Тут знаходиться єдине туристичне місце країни на глибині 300 м. Підземна слава соляної шахти з її унікальними залами та об'єктами затьмарює, звичайно, все інше в місті. Але й на поверхні мандрівники знайдуть для себе багато цікавого, особливо, зацікавлені промисловим туризмом.

Село Брянцивка, що заселялося в XVIII сторіччі козаками Ізюмського полку та переселенцями з півночі України, основним заняттям котрих тоді було солеваріння, згодом перетворилося на селище Карло-Лібкнехтівськ (1924 р.; на честь діяча німецького робітничого руху і одного зі засновників Компартії Німеччини), а згодом у місто шахтарів-«соляників» (1965 р.). Постановою Верховної Ради УРСР 1991 р. місто Карло-Лібкнехтівськ перейменовано на місто Соледар.

Соляні шахти Соледара. Фото Сергій Орлик

Соляні копальні на карті Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Уклав землемір М. Гринер, 1915 р.

Наявність у Бахмуті пластів кам'яної солі спонукало Гірниче відомство затратити близько 15 000 рублів на більш детальне дослідження соляних покладів Бахмутського повіту. Бурові роботи біля села Брянцівки дали позитивний результат, і свердловиною було виявлено декілька пластів кам'яної солі, з котрих нижні становили значну потужність. У 1881 році введена до ладу перша соляна копальня з назвою «Брянцевская копь».

Починалося все в 1876 році зі спільної ініціативи двох професорів Гірничого інституту – палеонтології В.Г. Єрофеева і геології О.П. Карпінського. Сюди був відряджений перший з них, маючи на меті закласти тут ще декілька бурових свердловин: на південь від Слов'янська біля залізничної станції та неподалік села Брянцівка. Через часті обвали, поломки бура й обмежений бюджет дослідження поблизу Слов'янська завершилися невдачею; а роботи біля села Брянцівки – дали хороший результат.

У січні 1880 року «при дальнейшем углублении скважины до 109 сажень еще пройдено семь слоев соли и работа приостановлена в соли, не достигнув почвы последнего ее слоя».

Чудові показники Брянцівської бурової свердловини викликали комерційний інтерес до даного родовища. Ще в 1879 році гірничим інженером М.М. Летуновським було засноване Командитне товариство («Товарищество на вере») з первинним капіталом 120 000 руб., яке взяло в оренду Брянцівське родовище і приступило до закладання шахти, розпочавши добування кам'яної солі в 1881 році. Підйом продукції проводився паровою машиною.

Вслід за Товариством «М.М. Летуновський і Ко» стали зводитися інші підприємства соляної промисловості. Так, зовсім поряд з Брянцівською з'явилася Деконська шахта. Почалася справжня «соляна лихоманка», що, як і кам'яновугільна, заповнила уми підприємців. Закладалися нові шахти і розвідувальні бурові свердловини в Іванівській, Іллінівській, Бахмутській та Миколаївській волостях.

Усього в т. зв. дореволюційний період на родовищі було закладено 11 рудників, три з яких продовжують працювати в даний час (№ 1, № 7, № 8).

Величезні поклади кам'яної солі дозволили шахтам перейти на екологічно чистий комбайновий (замість буро-підривного) спосіб видобутку солі одними з перших у світі (1972 р.). Розробка найпотужнішого Брянцівського пласту на глибині 260 м була розпочата в 1978-му, а в рік здобуття Україною незалежності було поставлено нинішній рекорд видобутку солі в 7 млн 261 тис. тонн. Підприємство «Артемсіль» стало найбільшим європейським виробником солі з великою географією постачання продукції. Українська сіль від природи є однією з найчистіших у світі (вміст галіту – 98,5% натрію хлору).

Пам'ятник академіку О.П. Карпінському, м.Соледар.
Фото Михайло Кулішов

Шахта «Іванівська». Фото Михайло Кулішов

Зараз до складу ДП «Артемсіль» входить чотири діючі виробничі одиниці: рудники № 1-3, № 4, № 7 та № 8 - три з них із числа закладених 11 в т.зв. дореволюційний період.

Як було написано гірничим інженером і редактором О. Добронизським на сторінках «Горного журналу» в 1870-х рр.: «История возникновения этой копи навсегда связана с именами В.Г. Ерофеева и А.П. Карпинского, которые своими знаниями и трудом вложили так сказать душу в новое дело».

Одному з них – академікові Олександрові Петровичу Карпінському, котрий ввійшов у науку «батьком російської геології» – 1958 року в Соледарі встановлено пам'ятник та названо на його честь вулицю.

Брянцівська соляна копальня (Рудник № 1)

Копер і надшахтна будівля Брянцівської соляної копальні (Рудник № 1). 1876 року поблизу села Брянцівка, на правому березі річки Мокра Плотва, була закладена бурова свердловина. Нею в 1878-му були виявлені декілька пластів кам'яної солі, з яких нижні становили значну потужність. Наступного, 1879-го, приватна промислова компанія, очолювана гірничим інженером М.М. Летуновським, почала будівництво першої соляної шахти під назвою «Брянцівська копальня» («Брянцевская копь»). Рудник з'єднується з Донецькою залізницею ширококоліїним рейковим шляхом, побудованим М.М. Летуновським власним коштом. Брянцівська копальня видала у 1884 р. 4,2 млн пудів, почавши у 1881 р. з 250 тис. пудів.

Поряд з шахтою М. Летуновського невдовзі свою шахту закрив гірничий інженер П.І. Іванов (шахта «Іванівська» – «Ивановская»), а згодом продав її М. Летуновському. Той

Брянцівська соляна копальня, 1899 р.

з'єднав придбану шахту зі своєю, утворивши одну копальню з двома виходами на поверхню.

Сіль розробляли галереями заввишки 7 та завширшки 6 сажнів, використовували порох, пробурювали шпури, закладали патрони з фітілями. У шахті працювали десятник, підрильники, вантажники на залізні вагонетки (на 50 пудів солі кожна; 1 кубічний сажень солі важив 1 200 пудів), катальники до ствола. У процесі добування солі використовувалися перфоратори Макдермота та Лізе, бури, ломы, кайла, лопати.

Ці найбагатші копальні в 1889 р. перейшли до французької компанії «Общество для разработки каменной соли и натуральной соды в Южной России», що купила їх у М. Летуновського за 2 млн руб.. З 1896 року Товариство зайнялося ще й розробкою вугілля і було перейменоване в «Общество для разработки каменной соли и угля в Южной России» («Société des Sels Gemmes et Houillères de la Russie Méridionale»).

Товариству належали дві соляних (Харламівська і Брянцівська) і три вугільні (Щербинівська, Нелепівська і Микитівська, які знаходилися на території сучасного м. Торецьк).

Після Жовтневого перевороту 1917-го рудник отримав назву на честь німецького комуніста-революціонера «імені Карла Лібкнехта №1».

У березня 2021 року у місті Соледар відбулася знаменна подія – відкриття нового екскурсійного маршруту «Таємниці підземного соляного світу» на руднику 1 ДП «Артемсіль». На 160-метровій глибині у відпрацьованих соляних галереях шахти діє музей солевидобутку. Поруч з ним знаходиться функціонуюча церква. Наявні скульптури і панно зі солі вражають уяву відвідувачів.

Віртуальний тур Брянцівською соляною
копальнею та екскурсійним маршрутом
«Таємниці підземного соляного світу»
Travelbox VR

Соляна копальня «Нова Величка» (Недіючий рудник № 2)

Соляна копальня «Нова Величка» введена в експлуатацію в 1886 році й названа за аналогією з відомою соляною шахтою в Польщі. Про історію її створення, власників, детальний процес будівництва зберігся цікавий документ: «Шахта «Новая Величка» графа Игнатия Оскаровича Корвинь-Милевскаго, неподалеку от Брянцевской копи, близ дер. Пиуновки, Звановской волости, заложенная на собственной земле (35 дес.) купленной изъ надела Пиуновскаго общества в 1884 году. Шахта заложена 4 года назад компаніей предпринимателей съ Петромъ Марисевымъ во главѣ, арендовавшей землю у Пиуновскихъ крестьянъ, но не доведшей дѣло до конца и продавшей, вслѣд-

Музей солевидобутку в Брянцівській копальні.
Фото Михайло Кулішов

Музей солевидобутку. Фото Михайло Кулішов

ствие своей несостоятельности, шахту с постройками графу Корвинь-Милевскому. Шахта была пройдена на 42 саж. и новымъ владѣльцемъ начато дальнѣйшее углубленіе съ 24 іюля 1884 года. На пройденной глубинѣ каменной соли не встрѣчено, буреніе же показало, что соляной пластъ залегаетъ на 75 сажень отъ поверхности, до каковой глубины и будетъ доведена шахта. Слой соли пробуравлень на 15 саж., а дальше не изслѣдованъ. Встрѣченная на 18-й саж. чистая вода отведена въ другую шахту, уже вырытую на 21 саж. Для проходки шахты при помощи динамита наняты опытные итальянцы, которые работаютъ въ уѣздѣ уже лѣтъ 6-ть».

З 1894 року шахта належить Південно-Російському солепромислому Товариству («Южно-Русское солепромышлен-

Каплиця Святого Вознесіння в Брянцівській копальні.
Фото Михайло Кулішов

Соляна копальня «Нова Величка».
Поштова картка кінця XIX – початку XX століть

ное общество»). Метою створення названого Товариства було експлуатування соляних багатств Таврійської і Катеринославської губерній, тож не дивно, що воно придбало «Нову Величку» – найбагатшу з шахт кам'яної солі в Бахмутському повіті, в розкритій свердловині якої сіль залягає суцільним пластом на 35 сажнів. У Сімферополі при правлінні Товариства було відкрито музей соляної промисловості з колекцією різних сортів солі, серед яких виставлялася сіль пурпурова, фіолетова, рожева, жовта, кристальна, мармурова та ін..

Після Жовтневого перевороту 1917-го рудник отримав назву «Рудник ім. Карла Лібкнехта № 2». У період з 1957 по 1962 роки на території селища шахти «Нова Величка» виникло утворення з трьох карстових провалів. Рудник був закритий в 1976 році через аварійний стан міжкамерних цільників центральної частини. Підземними виробками він пов'язаний з рудниками № 1 і № 4.

Харламівська соляна копальня

Харламівська шахта належала Французькому акціонерному товариству з повною назвою «Общество для разработки каменной соли и натуральной соды в Южной России». Вона була закладена в 1882 році, а 1885-го введена в експлуатацію. Розташовувалася на правому березі річки Бахмутка за 1,2 км від станції Кудрявка. Рудник мав два стовбури: головний глибиною 169,7 м і закріплений цеглою і бетоном та вентиляційний – з цегли, на 89,5 м глибини. Видобуток солі вівся камерами шириною 16-17 м, висотою 23,5-33,2 м, довжиною 200-600 м з ціликами 9-12 м. Об'єм піднятої солі становив 5,2 млн кубічних метрів.

Добування тут солі супроводжувалося постійним відкачуванням з шахти води, яка, зрозуміло, містила значну

Озеро із затонулим шахтним копром. Фото Михайло Кулішов

кількість розчиненої кам'яної солі. Частина цієї ропи йшла на солеварний завод, а інша «спускалась в теплое время года в два вполне оборудованных пруда, зимой же при переполнении прудов, в реку Бахмутку», через що вода в річці «была совершенно соленая на значительном расстоянии вниз по течению (например в Звановке и Радионовке)».

Роком заснування заводу є 1884-й. Станом на 1893 рік тут працювало 32 особи та виварено 391 015 пудів солі. Оскільки виварювання солі було прибутковою справою, то на 1914 рік завод був обладнаний паровим двигуном потужністю 15 кінських сил, що споживав 182 520 пудів кам'яного вугілля на рік, працювало 23 особи і виварювалося 371 920 пудів солі.

Окрім добування солі, на руднику певний час діяло виробництво цегли, імовірно, потрібної для самої шахти.

Соляні озера Харламівки. Фото Михайло Кулішов

Руїни будівель соляного рудника «Миколай».
Фото Михайло Кулішов

Залишки цієї цегли, що мали оригінальне клеймо, і досі можна відшукати на місці Харлампівської соляної копальні.

Подальша доля копальні сумна: в 1916 році гірничі роботи практично припинилися, в 1922-му копальня переходить у відомство «Бахсільтрест» і перейменовується в «Рудник імені Шевченка», а в наступному – відновилася її діяльність. Із початком Другої світової війни припинилося відкачування води, розпочавши процес затоплення і розмивання ціликів з наступним деформуванням ґрунтової поверхні. 1942-го утворилася перша воронка, а на весну 1944 року це вже було величезним проваллям-котловиною глибиною 25-30 м з трьома воронками на схилах, дві з яких були наповнені солоною водою. Зараз на місці Харлампівського соляного рудника знаходиться шість воронко-озер зі солоною водою, а територія ця серед місцевого населення має назву «Провалля».

Рудник «Миколай» («Николай»)

Семенівсько-Іванівське гірничопромислове товариство утворилося в 1897 році для розробки покладів кам'яної солі та алебастру в маєтку слов'янського купця Семена Діонісовича Пшеничного і купця з Таганрога Івана Яковича Древицького. Маєток розташовувався біля хутора Мар'ївський та села Петрівка. Для добування солі була влаштована шахта глибиною 163 м і обладнана млином на вісім корпусів («поставов») для помелу солі на парових і електричних двигунах. Для добування алебастру були влаштовані кар'єри, млин з двома корпусами («поставами») для помелу і печі для випалювання. Також було прокладено залізничну колію, водопровід і змонтовано електростанцію.

Карстові провали на місці стволів соляного рудника «Миколай».
Фото Михайло Кулішов

Після Жовтневого перевороту 1917-го рудник «Миколай» був перейменований у «Рудник імені Урицького» і в 1925 році ліквідований через значну концентрацію підприємств Артемівського селерайону. Добування алебастру продовжувалося Деконським гіпсо-алебастровим заводом.

Кузьминівська соляна копальня (Рудник № 8)

Кузьминівський соляний рудник було закладено Франко-Російським Товариством хімічних продуктів і вибухових речовин (Общество химических продуктов и взрывчатых веществ) у 1911 році. Директором був призначений Л.І. Каламарі.

Товариство було засноване 1897 року, а його правління знаходилося в Парижі. Товариству належали хімічні заводи з виробництва динаміту, купоросної оливи, сульфата і соляної кислоти, розташовані в Слов'яносербському повіті/уїзді

Будівництво Кузьминівського соляного рудника.
Фото початку XX ст.

Рудник №8. Фото Михайло Кулішов

при станції Штерівка (зараз Іванівка – селище міського типу в Антрацитівському районі Луганської області) і в Боровичах Новгородської губернії.

Свою назву рудник отримав від села Кузьминівка, розташованої неподалік на лівому березі річки Бахмут. Село було засноване Кузьмою Кудрявим наприкінці XVIII ст., де, за відомостями про 1804 рік, мешкав уже його син – майор Іван Кузьмич Кудрявий.

Після подій Жовтневого перевороту 1917 року Кузьминівський рудник був перейменований в шахту ім. В. Володарського (справжнє ім'я – Мойсей Маркович Гольдштейн, марксист, діяч російського революційного руху).

З 2019 року носить назву «Рудник № 8».

Рудник № 7. Фото Михайло Кулішов

Терещенківська соляна копальня (Рудник № 7)

Рудник введений в експлуатацію в 1912 році Товариством братів Терещенків – сім'єю відомих у Російській імперії промисловців, підприємців і громадських діячів.

У радянський період рудник перейменований в «Рудник імені Свердлова № 1», на честь революціонера, більшовика, тодішнього політичного і державного діяча Я.М. Свердлова.

За понад столітню історію рудник пережив чимало потрясінь: горів, тричі був затоплений, у 1920-х рр. тривалий час перебував на консервації і йому передрікали повну ліквідацію, як і багатьох сусідніх рудників. Однак, до цього часу Рудник № 7 залишається «в строю». Рудник – виробнича одиниця ДП «Артемсіль», найбільшого підприємства з добування та реалізації солі на території Східної Європи.

Бахмутська центральна соляна копальня

Водонапірна вежа встановлена над вентиляційним стволом «Рудника ім. Свердлова № 2» (колишня «Бахмутская центральна соляная копь») і збереглася до нинішніх часів.

«Бахмутська центральна соляна копальня» знаходилась поблизу села Благодатне (зараз входить в м-он Дворіччя м. Соледар), на лівому березі річки Бахмутка і була заснована у 1911 році.

Цей рудник експлуатував Надбрянцівський пласт, розкритий двома стволами: головним – глибиною 254 метри і вентиляційним – глибиною 215 метрів. Експлуатація велася з постійним водовідливом; притік складав близько 600 кубометрів на добу.

Водонапірна вежа. Фото Михайло Кулішов

Колишня «Бахмутская центральная соляная копь».
Фото Михайло Кулішов

У 1924 році був закритий і затоплений. Колишній вентиляційний ствол використовується в якості питного водозабору з водоносних горизонтів.

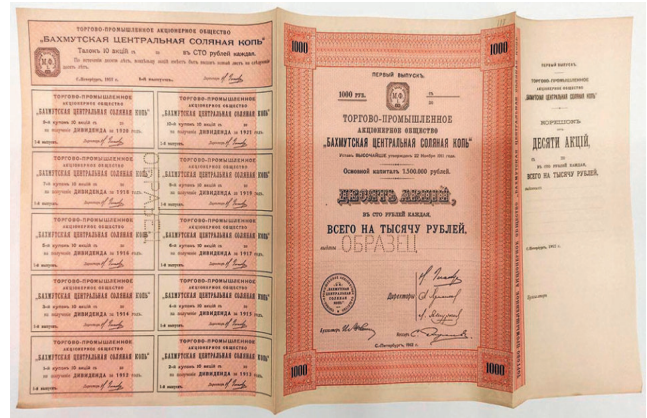
Водонапірна вежа, встановлена над вентиляційним стволом «Рудника ім. Свердлова № 2» («Бахмутская центральная соляная копь»), що збереглася до нинішніх часів, і приваблює любителів давньої архітектури.

Рудник № 3

Будівництво Рудника № 3 було розпочате в 1929 році Це була найбільша на той час соляна шахта в СРСР. 1932-го ствол був пройдений до Брянцівського пласта, але через події Другої світової війни процес будівництва зупинився. У першому

Рудник №3. Фото Михайло Кулішов

Цінні папери акціонерного товариства «Бахмутская центральная соляная копь»

році післявоєнної п'ятирічки будівництво було відновлене, і в березні 1948 року перша черга шахти вступила до ладу. Повне будівництво завершилося 1949-го. Зараз – промислова одиниця ДП «Артемсіль».

Рудник № 4

До будівництва Рудника № 4 об'єднання «Артемсіль» приступили в 1978 році. Він став найбільшим в Європі з урахуванням його проектної потужності, розрахованої на видачу і переробку 2,3 млн. т солі в рік.

Два стволи № 4 і № 4-біс глибиною 260,5 метрів були пройдено до Брянцівського пласта, на якому й ведуться гірничі роботи.

Рудник №4. Фото Михайло Кулішов

Спелеосанаторій «Соляна симфонія». Фото Михайло Кулішов

Музей соляної промисловості КПВІ «Пам'ять». Фото Михайло Кулішов

Новий туристичний маршрут «Феєрія солі». Фото Михайло Кулішов

Вентиляційний ствол № 3-біс. Фото Михайло Кулішов

Вентиляційний ствол № 3-біс.

Уже вироблені штреки не залишаються закинутими і порожніми. Найголовнішими місцями соляної шахти № 1-3 у м. Соледа́ри є розташований у Підбрянцівському пласті на глибині 288 метрів лікувально-туристично-розважальний комплекс із величезною головною залогою (висота 40 метрів при ширині в 14 м і довжині близько кілометра) з постійною цілорічною температурою в +15 град. С і 45 % вологості. У 2003 році тут був зафіксований книгою рекордів Гіннеса перший у світі рекорд підземного повітроплавання на повітряній кулі «Хоппер». А санаторій, який спеціалізується на лікуванні та профілактиці захворювань дихальних шляхів і щитовидної залози, після проведення в сусідньому з ним залі три роки (перший – в 2005 р.) поспіль фестивалю симфонічної музики «Соляна симфонія» перебрав собі цю назву (раніше – спелеосанаторій «Донбас»).

Також у 2021 році тут відкрито новий туристичний маршрут від ГП «Артемсіль» «Феєрія солі».

У рамках створення проекту «Шлях, позначений сіллю» було виконано зйомки, і тепер 3D-подорож найвідомішим та найбільшим об'єктом маршруту – соляною шахтою Соледа́ра – стала доступною для всіх бажаючих. Проведена ініціативною групою робота дала змогу зафіксувати і зберегти вигляд шахти для майбутніх поколінь.

Віртуальний тур соляним рудником 3-біс,
спелеосанаторієм «Соляна симфонія»

Travelbox VR

Забуті та маловідомі соляні шахти і рудники

У документах, картах та старих газетах можна знайти повідомлення ще про цілий ряд раніше існуючих або таких, що будувалися, соляних шахт. Брак інформації значно ускладнює визначення нині точного місця їх розташування. Однак, незважаючи на те, що час стер всі їх сліди з поверхні землі, ці підприємства також є частиною спільної солонної історії Донецького краю.

1880 року купець Клейменов з Бахмута взяв в оренду ділянку землі в селянського товариства села Покровське Бахмутської волості з правом розробки кам'яної солі. Три невдалі спроби закласти шахту призвели до відмови продовжувати пошуки солі та передачі в 1881-му своїх прав Товариству Ситенка, Гнестаківа і Ко. Товариство спорудило шахту поряд з Брянцівською копальнею, назвавши її «Деконсько-Покровською». Шахта розташовувалася на лівому березі річки Мокра Плотва, біля колії Бахмут-Попасна, на відстані кілометра від станції «Деконська» і мала глибину 164,77 метри. З 1886 по 1888 роки на шахті було добуто 9600 пудів солі Брянцівського шару, та вже в 1888-му «Деконсько-Покровська» або шахта Ситенка переходить до рук російсько-бельгійського акціонерного Товариства «Любимов, Сольве і Ко». В 1896 році шахту перекуповує французьке Товариство, що володіло «Брянцівською копальнею» і затоплює з метою позбутися конкурента.

Другою шахтою, яка після Брянцівської почала видавати сіль, була «Деконська». Її засновником було Товариство на чолі зі спадковим («потомственным») гірничим інженером Фелькнером. Названа від розташування поблизу станції Деконська, вона встала до ладу в 1883 році. Трохи згодом запрацювали ще декілька соляних шахт (у тому числі й «Деконсько-Покровська»), що викликало падіння цін і конкуренцію на ринку збуту. Власне це й спонукало французьке Товариство «Общество для разработки каменной соли и натуральной соды в Южной России» скупити шахти інших власників та, залишивши найрентабельнішу – шахту «Брянцівську», всі інші законсервувати й зупинити їх діяльність.

Крім названих, були закладені, але не введені в експлуатацію рудники Гріндлера-Рубінштейна і Голубева. Вони розташовувалися на правому березі річки Мокра Плотва на відстані кілометра від села Михайлівка. Будівництво розпочалося 1906 року пайовим солепромисловим товариством на підставі результатів свердловини Маслова, спорудженої в 1889-му. Було пройдено 90 метрів, і через брак коштів та конкуренцію з власниками «Брянцівської копальні» будівництво припинилося.

На правому березі річки Мокра Плотва біля села Соколівка розташовувалася ще одна шахта – титулярного радника Івана Петровича Голуба. Розпочате будівництво дійшло до позначки 65 метрів у глибину, але через смерть власника припинилося.

Цікавими є відомості про солевиварювальний завод Віктора Михайловича Онуфрієва у його маєтку – с. Великокузьминівці (рос. Большая Кузьминовка). У 1881 р. було закладено ствол соляної шахти, але на глибині 9 сажнів пішла вода і роботи припинили. Натомість заклали шурф на 15 сажнів та пробурили свердловину до 66 сажнів у жовтні 1882 р.. На будівництво заводу В.М. Онуфрієв витратив 40 тис. руб., на свердловину – 50 тис. руб. 18 липня 1884 р. завод було збудовано з цегли на 2 поверхи; у нижньому було 2 печі з трубою, на верхньому – 2 черени. Вода подавалася у свердловину підземною галереєю з недобудованої шахти, паровий насос у 10 кіньських сил викачував за добу 25 тис. відер ропи (при цьому розмивався квадратний сажень кам'яної солі). Річний видобуток солі мав становити 120-140 тис. Після смерті Віктора Онуфрієва спадкоємці землю з покладами солі продали під влаштування рудника Кузьминівського.

Юрчина гора

Горбиста місцевість, на якій розташувалися спальні райони Соледача, і яку місцеві жителі називали «Юрчина гора». Топонім відомий ще з кінця XVIII ст. як «Юрчин овраг». Дивує, що назва «Юрчина» збереглася через століття, хоча досі ніхто не знає від якого першопоселенця вона походить. Назва була тут ще навіть до відкриття покладів солі, до будів-

На Юрчиній горі. Фото Михайло Кулішов

ництва перших соляних копалень, пережила війни та революції, але досі люди її пам'ятають.

За розповідями, тут колись розміщувалися порохові склади для зберігання вибухівки, що використовувалася при проведенні буровибухових робіт на соляних шахтах.

ЛИСИЧАНСЬК

Це місто Луганської області можна назвати шматочком давньої успішної Бельгії на теренах Українського Степу. Дивом збережені будівлі з неповторним шармом і незабутніми історіями спонукають до занурення в минуле міста і краю, пошуків інформації та появи емоцій у повному діапазоні від розчарування до захоплення.

Хоч Лисичанськ відомий тим, що саме тут 1795 року була закладена перша казенна (державна) шахта, проте він має і власну соляну історію. Вона бере свій відлік від початку будівництва Донецького (від назви річки Донець) содового заводу з випуску кальцинованої соди.

Місто Лисичанськ належить до значного переліку населених пунктів Сходу України, минуле яких залишається доволі дискусійним. Прийнято вважати, що перші поселення на місці сучасного Лисичанська виникли у зоні та внаслідок процесів тогочасної колонізації степових земель донськими, запо-

різькими і слобідськими козаками. Хоч, звичайно, місцевим краєзнавцям хочеться відсунути дату відліку чимдалі, збільшивши таким чином вік поселень свого краю, все ж офіційно прийнято вважати, що перші з них на місці сучасного Лисичанська виникли на початку XVIII ст.. Відомо, що в першій половині XVIII сторіччя вже існували слободи Белінка (Белинка), Лобовка, Пращуровка, кожна з яких причетна до формування теперішніх обрисів Лисичанська.

Зародженню сучасного міста передувало пролягання через дані території Кальміуської саки – одного з трьох основних шляхів з Криму в Московію. А, як відомо, кожен шлях – то незвіданість і небезпека. Особливо потребували захисту торгові каравани в місцях переходу річок, де найчастіше й влаштовували засідки розбійницькі загони, і, де, відповідно, виникали сторожові пункти, остроги, які контролювали такі важливі точки, надаючи захист купцям і, водночас, беручи плату за свої послуги. До речі, в обов'язок жителів таких острогів належало й підтримання в належному стані переправ і доріг, які вели до них.

Панорамний вид на Лисичанськ. Фото Сергій Орлик

Так, слобода Лобовка виникла в урочищі Лобовий Яр (тепер це район залізничного вокзалу м. Лисичанська) і була заснована донськими козаками.

Слобода Пращурівка виникла неподалік урочища Рубіжний Яр (також - Рубіжна балка, Рубіжний бусрак, Рубіжний суходол) – нині це північна околиця міста Лисичанськ. Саме тут Кальміуська сакма спускалася до крутого правого берега р. Сіверського Дінця, а місце було найзручнішим для переходу річки на лівий берег, і ним часто користувалися під час своїх набігів татари і ногайці. Тому немає нічого дивного в тім, що саме нагорі біля входу в Рубіжний Яр і виникла слобода. На картах 1754 року Рубіжний Яр позначено назвою Синецький брід, а на місці давньої переходу/перевозу було організовано поромну переправу.

Слобода Белінка (також Біленька) була заснована запорізькими козаками і розташовувалася в гирлі річки Верхня Білень-

ка (права притока Сіверського Дінця). Згодом у ній знаходився шанець 3-ї роти гусарського полку, який мав назву «Верхній Біленький». Від назви річки і шанця пішла назва села Верхне (також Вище), хоч широко вживалася й паралельна назва – Третя Рота. Від 1927 року мало статус селища, а з 1938-го – статус міста.

Роком заснування Лисичанська прийнято вважати 1710-й, коли запорізькі козаки поселилися в урочищі Лисича Балка (Лисичий Байрак), а з 1720 року поселення стало відомим як прикордонний городок Ізюмського слобідського полку. Стверджується, що сторожовий острог для контролю перевоза на р. Боровій (ліва притока Сіверського Дінця) Кальміуської сакми був тут ще від 1672 року.

У 1792 р. експедиція військово-морського відомства Російської імперії під керівництвом М. Аврамова підтвердила в Рубіжному Яру і Лисичій Балці промислові поклади кам'яного вугілля, і вже 1796-го введено в експлуатацію першу шахту.

Вона була першою кам'яновугільною шахтою Донбасу. Її поява тісно зв'язана з будівництвом у 1795 році в Луганську заводу з виробництва гармат і снарядів для Чорноморського флоту і портів. Саме для потреб цього підприємства і було закладено шахту поблизу Лисичої Балки. 1799-го тут і теж уперше в Російській імперії розпочато коксування вугілля для плавлення руди і чавуну на Луганському ливарному заводі. До 1802 року цей казенний (державний) кам'яновугільний рудник був єдиним великим підприємством вугільної промисловості всієї Російської імперії. Поява такого потужного виробничого об'єкта, звичайно ж, потребувала значної кількості робочої сили. Так колишній козацький зимівник з часом переріс у поселення майстрових у Лисичому Байраці. 1838 року село Лисичий Байрак отримало назву Лисичанськ, і на той час у ньому нараховувалося вже більше 30 шахт.

Сучасний Лисичанськ сформувався в 1960-х роках. Спершу з його складу було виокремлено м. Северодонецьк, розташований на лівому березі річки (1962 р.). Практично одночасно (1965 р.) до Лисичанська приєднали міста Верхнє (на півдні) і Пролетарськ (на півночі).

У Лисичанську, знаному, найперше, об'єктами вугільної промисловості, успішно працювали підприємства хімічної і нафтохімічної промисловості, два склозаводи, цегельня, бувався чавуноливарний завод (був швидко закритий).

Саме в Лисичанську вперше на території сучасної України в 1806 році відкрилося гірничє училище як спеціалізований заклад для підготовки фахівців. Тоді воно називалося штейгерською школою від назви посадової особи – штейгер, котра безпосередньо керувала робітниками на гірничих підприємствах і слідувала за старанністю виконання ними своїх обов'язків. Серед ініціаторів заснування такої школи був Чарльз Гаскойн (1737 – 1806) – відомий в Європі спеціаліст з виплавки чавуну. Шотландець за походженням, один з провідних спеціалістів промисловості Англії, директор Каронського заводу, відомого своїми прогресивними технічними показниками, 1789-го приймає пропозицію від Російського уряду і фактично формує шахтарську й металургійну славу Луганщини. Школа/училище за майже півстоліття існування випустила багато спеціалістів, котрі користувалися повагою й авторитетом і запрошувалися на роботу далеко за межі України.

Проте наша розповідь про соляну історію, і Лисичанськ гідно до неї долучається. Її відлік почався з моменту викупу в селян земельної ділянки площею 78 десятин 1373 кв. саж. Акціонерним товариством «Любимов, Сольве і Ко» (повна назва: Общество для производства соды в России под фирмою «Любимов, Сольве и Ко») зі штаб-квартирою в Москві. Дана територія найкраще підходила для виробництва соди: зі заходу ділянка обмежувалася крейдяною горою – об'єктом видобування основного компонента

для виробництва соди; зі сходу – текла доволі повноводна річка Сіверський Донець; із півдня, неподалік будівельного майданчика, в Сіверський Донець впадала невелика річка Верхня Біленька. На додаток через ділянку вздовж крейдяної гори проходила одноколійна залізниця на лінії Попасна-Лисичанськ, збудована 1879-го року (станція Лисичанськ до 1895-го залишалася тупиковою). Дещо гірше стояло питання зі ще одним дуже важливим компонентом у виробництві соди – сіллю, яку акціонери Товариства, принаймні до 1903 року, сподівалися знайти в районі Лисичанська, але й ця проблема згодом була успішно вирішена.

Панорамний вид на Лисичанськ
Travelbox VR

Содовий завод

Появі содового заводу в Лисичанську, як і решті відкритих тут виробництв, посприяли, з одного боку, ріст інтересу іноземних підприємців, та, з іншого, – названі вище обставини. Країнами-учасницями формування виробничої мапи теперішніх Донеччини й Луганщини були Бельгія, Франція, Великобританія та Німеччина, представників капіталу яких приваблювали величезні природні багатства краю, дешева робоча сила та високі прибутки.

Поєднання усіх цих факторів, наявність необхідних для содового виробництва компонентів, плюс розташовані поряд багаті поклади вугілля та соляні копальні Бахмута стали тим підґрунтям, що дозволило бельгійському інженерові та підприємцю Ернесту Сольве і пермському купцеві Івану Любимову створити спершу Акціонерне товариство, яке у 1889 році прийняло рішення про будівництво содового заводу.

Саме будівництво почалося у 1890 році, а вже у квітні 1892 року завод був введений в експлуатацію під назвою «Донецький содовий завод». Незабаром поруч з ним виник залізничний пост «Любимівський», через декілька років перейменований на станцію «Переїзна».

Для потреб службовців і робітників побудували чудову колонію: 300 квартир для робітників з родинами і три казарми для самотніх. Була збудована їдальня для робітників, у приміщенні якої також влаштовували спектаклі. При заводі діяв духовий оркестр робітників, який тричі на тиждень грав у заводському парку, а взимку – у їдальні.

Отже завод «Донсода» запрацював. Вугілля для нього поступало з викупленої лисичанської шахти «Дагмара», як і

крейда, що бралася в кар'єрі поряд і доставлялася на завод повітряно-канатною дорогою. Як же було вирішене питання з поставкою солі?

На запит Акціонерного товариства «Любимов, Сольве і Ко» до геологічного комітету з проханням дати висновки по буровій свердловині поблизу села Рязанцеве, відповів старший геодезист Леонід Іванович Лутугин, посилаючись на власну статтю, написану в співпраці з Феодосієм Миколаєвичем Чернишовим «Le bassin du Donetz», опубліковану ними в 1897 році: *«Встретить данной скважиной залежи каменной соли нет никакой надежды».*

Геологічні пошуки було перенесено ближче до ст. Деконська. Саме звідти до 1912 року сіль завозилася Курсько-Харківсько-Севастопольською залізницею, а весь шлях через станції Попасна, Комишуваха, Лоскутівка до «Донсоди» становив майже 70 кілометрів. Станція Переїзна (з 1894 – роз'їзд

Любимівка, з 1898 – станція Любимівка) була перевантажена вагонами з сіллю. На содовому заводі сіль розвантажували, розчиняли і ропу подавали на виробництво. Однак пошук самої солі ближче до заводу чи інші способи (дешевші) її доставки не припинялися. Результатом цієї роботи стало будівництво солепроміслу під назвою «Новий Карфаген».

Випуск продукції Лисичанський содовий завод припинив 2010-го. Новий власник – «Русская содовая компания» – скоріш за все, просто позбувався потужного конкурента на ринку соди, і завод фактично було стерто з лиця землі. У 2011–2013 роках відбувався демонтаж заводських будівель і споруд. 2012-го повністю демонтували повітряно-канатну дорогу на Білогорівський крейдяний кар'єр. Будинок приїжджих зруйнований вандалами. Під час пожежі 2013 року постраждав дах адмінбудівлі, якій тепер необхідні ремонт і реконструкція. Решта будівель комплексу збереглися по-різному.

НОВИЙ КАРФАГЕН

Іноземці-інвестори свого часу створили ще один об'єкт – розсолوپровід, який, будучи збереженим, був би неоцінним скарбом Лисичанська і Донеччини. Оскільки на содовий завод сіль спершу доставляли залізницею майже 70 кілометрів на станцію Переїзна, а на території заводу її розвантажували, розчиняли і аж тоді ропу подавали на виробництво, то паралельно продовжувалися пошуки залягання солі. Такі було виявлено в потужних пластах поблизу хутора Мар'ївський (Олексівка) на річці Мокра Плотва.

Басейн для соляного розсолу. Лоскутівська станція перекачки розсолوپроводу «Донсода-Карфаген». Фото Микола Ломако

Лоскутівська станція перекачки розсолوپроводу «Донсода-Карфаген». Фото Микола Ломако

Розвідувальні свердловини на сіль тут були закладені в 1889 році, і на глибині 48 сажнів виявили перший пласт солі товщиною 20 футів. Згодом розвідку в 1909 році проводила німецька фірма Фохта. На правому березі річки Мокра Плотва, на доволі невеликій ділянці, було пройдено 117 бурових свердловин, які до Жовтневого перевороту 1917 року належали Товариству «Любимов, Сольве і Ко».

Пізніше цей солепромисел отримав назву «Новий Карфаген», назва якого з'явилася через те, що Товариством в

Лоскутівська станція перекачки розсолوپроводу «Донсод-Карфаген». Фото Микола Ломако

Штучне солоне озеро на території колишнього солепромислу «Новий Карфаген». Фото Михайло Кулішов

Кришка чавунного люка, на якому колом нанесено напис «Разсолупроводъ Донецкаго содоваго завода Любимовъ, Сольвэ и К°». Експозиція Музею історії Лисичанського содоваго заводу.

Антропогенний карст на території колишнього солепромисла «Новий Карфаген». Фото Михайло Кулішов

1906-1908 роках було викуплено для потреб заводу декілька маєтків (земельних ділянок), один з яких мав назву «Карфаген». Наразі не вдалося встановити ані точного розташування ділянки з такою дещо дивною назвою, ані її власника, тому й невідомою залишається причина вибору кимось саме такої назви. Однак можна припустити, що акціонери Товариства «Любимов, Сольве і Ко», як люди освічені, були обізнані з тим фактом, що саме карфагеняни першими створили метод випарювання солі з води. Знали, мабуть, і ту легенду, що після зруйнування Карфагена в 152 р. до н. е. римляни майже всіх його мешканців вбили, а розвалини міста на знак вічного прокляття засипали сіллю. Оскільки назва «Карфаген» дуже щільно пов'язувалася з соляною темою, імовірно, власники «Донсоди» вирішили залишити згадку про Карфаген. У документах Товариства розсолوپровід фігурує спершу як «маєток (имение) Карфаген», «хутір Карфаген», просто «Карфаген» і нарешті під остаточною назвою «Новий Карфаген».

Саме в Новому Карфагені від 1911 року розпочалося підземне розчинення солі, а з 1912-го роп подавалася на завод 38-кілометровим трубопроводом – найдовшим на той час у світі.

Комплекс житлових будинків. «Бельгійська спадщина»

Окремі сліди минулої величі промислового розквіту Лисичанська залишаються донині. Зокрема, це народна назва місцевості «десята бельгійська провінція» або «бельгійська спадщина».

«Бельгийское наследие» – такою була умовна назва житлового кварталу в Лисичанську, що складався з житлових та

Комплекс житлових будинків. Фото Микола Ломако

Лисичанська багатoproфільна гімназія. Колишня казарма Содоного заводу для неодружених робітників, 1885 р. Фото Михайло Кулішов

Лікарня Содоного заводу. Фото радянських часів

Лікарня Содового заводу, 2018 р. Фото Микола Ломако

громадських будівель, зведених наприкінці XIX–поч. XX ст. Акціонерним товариством для робітників Донецького содового заводу на крутому лівому березі заплави річки Верхня Біленька в ста метрах від заводу.

Сама назва, як вважають дослідники, запозичена з висловлювання Бориса Пастернака (російський поет і прозаїк з родини одеських євреїв). Поет в одному з листів до Сергія Боброва (російський поет, літературний критик, науковець, зазнав у 1920-30-х роках переслідувань та репресій з боку радянської влади) назвав Березниківський содовий завод (Росія, Пермський край, 1883 р.) і селище при ньому «маленькой промышленной Бельгией». Лисичанський содовий завод був збудований п'ятьма роками пізніше, будівлі скидалися на європейські початку XX століття, а один з акціонерів – Ернест Сольве – був бельгійцем.

Окрім згадування Бельгії в назві мікрорайону, в місті збереглося декілька цікавих будинків, зведених бельгій-

цями. Із усього раніше збудованого комплексу житлових і громадських будівель три житлових будинки демонтували у 1999 році з тектонічних причин (зсув ґрунту). Служать містянам досі будівлі міської гімназії (раніше це була казарма для неодиружених робітників) 1885 року спорудження і церкви. Чотириповерхова лікарня не змінювала свого призначення і продовжує вражати вишуканістю своїх архітектурних форм. Потребують охорони приміщення дитячої поліклініки, яке розташовувалося з 1928 по 1990 роки в колишній адміністративній будівлі Содового заводу. Надію на збереження бельгійської спадщини дає участь міста Лисичанськ у цільових грантових програмах Бельгійського уряду та Фонду короля Бельгії, спрямованих на відновлення архітектурних пам'яток історичної спадщини Бельгії. Так, у 2017 році Лисичанськ отримав премію «Бельгійська спадщина за кордоном», потрапивши до п'ятірки номінантів конкурсу, який щорічно проходить за підтримки фонду короля Бельгії (Belgian Heritage Abroad Award 2017).

ОЛЕКСАНДРО-КАЛИНОВЕ

Унікальність села Олександро-Калинове – це можливість цілорічно прогулюватися справжнім морським дном і дихати морським повітрям далеко в глибині континенту. Пермське море, що відступило мільйони років тому, залишилося в соляних плесах поблизу села, а солонець облюбував ці землі і тепер приваблює до себе мандрівників і тих, хто щиро вірить у лікувальну силу місцевих ґрунтів.

З історії поселення відомо, що десь із 1882 року з цих озерець сіль виварював місцевий землевласник Філімонов (чи Філімонов) на збудованому ним невеликому заводі. Ропу брали з соляних озерець і виварювали на спеціальних сковородах та випаровували на градирнях (градільнях). Хоч у селі й названа на честь Філімонова одна з тутешніх височин, та місце розташування самої панської солеварні не встановлене.

Як відомо, основні поклади кам'яної солі Донецького басейну сконцентровані в Бахмутській котловині. Але кам'яна сіль також відкладалася в дещо меншій кількості у сусідній Кальміус-Торецькій котловині, і родовище поблизу села Олександро-Калинове на річці Бичок (також Клебан-Бик, Клебань-Бик; ліва притока Кривого Торця) є найбільш значним у її межах.

Солонець (*Salicornia herbacea*) біля села Олександро-Калинове

Солончаки біля села Олександро-Калинове.
Фото Михайло Кулішов

Джерела з солоною водою в околицях Олександро-Калинового зустрічаються так часто, що нічого дивного в повідомленні за 1880-ті роки про виварювання солі зовсім немає.

Пізніше, близько 1887 року, на кошти М. Панасенка (відомий на той час фахівець свердловинних справ) Віннінг влаштував на лівому схилі р. Бичок свердловину глибиною до 143 м. За розповідями робітників, що працювали на цій свердловині, в ній було пройдено такі породи: глини різні, пісковики, вапняк, гіпси і, нарешті, на глибині 135–136 м пройдено проверсток солі товщиною близько пів метра, під яким залягає липкувата глина. З причин аварії свердловину розробляти було припинено без якихось певних результатів.

Уже в 1920 роках геолог М.М. Яковлєв, котрий займався дослідженням пермських відкладень Донецького басейну, повідомляв, що на річці Клебан-Бик «в одно время даже существовал солеваренный завод».

У 1930-х способом буріння було виявлено на глибині 135 м залягання кам'яної солі. Родовище, за тодішньою назвою села, отримало назву «Калиново-Олександрівське». А в 1960 роках відзначився певний інтерес до родовища за умови проведення каптажних (каптаж – комплекс інженерно-технічних заходів, пов'язаних з виведенням на поверхню і збиранням підземних вод) робіт. Оскільки на той час вже були наявними детально розвідані поблизу інші родовища, зі значними запасами солі, то цей інтерес пропав, і наступні бурові дослідження більше не велися.

Солончаки біля села Олександро-Калинове.
Фото Михайло Кулішов

Солончаки «Солоне плесо»

Місцева назва солончаків на місці розташування колишньої солеварні. Тут сіль лежить прямо на поверхні, створюючи дивні пейзажі. Засолені ґрунти вкривають зарослі солонця.

Солончаки знаходяться на східній околиці села, на лівому березі р. Бичок. На чималій території спостерігається значний вихід соляних джерел. На площі близько 6 га є низка солених озерець чи болотець, береги яких у засушливі періоди густо вкриваються висолами. Місцеве населення використовує ропу з цих озерець для соління продуктів на зиму. Також мешканці села впевнені в тому, що грязі з цих соляних джерелець мають цілющі властивості. На підтвердження розповідають історію зцілення місцевого тракториста Івана Баглая, що мала місце понад півстоліття тому.

Іван Баглай зміг вилікуватися від такого складного інфекційного захворювання як бруцельоз (інші назви: «середземноморська гарячка», «кримська гарячка», «трясуча гарячка» – зоонозне захворювання з ураженням судинної, нервової, статеві та інших систем з особливо частим залученням у паталогічний процес опорно-рухового апарату, зараження яким може відбуватися від тварин, у тому числі й свійської рогатої худоби). Як стверджують нащадки Івана Баглая, повністю нерухомого його мати щодня привозила на «Солоні плеса» і покривала тіло сина майже повністю гряззю, залишаючи на тривалий час. Після циклу таких «процедур» він не лише почав знову рухатися і ходити, але й повернувся до професії тракториста. Пояснення такому зціленню мешканці села Олександрово-Калинове знаходять саме в солі, присутній у грязях «Солоного плеса», і продовжують лікувати ними шкірні та суглобові захворювання, вірячи в лікувальну силу місцевих соляних озерець.

Клебан-Бицьке відслонення. Фото Михайло Кулішов

Клебан-Бицьке відслонення

Клебан-Бицьке відслонення – геологічна пам'ятка природи, відслонення нижньопермських відкладень на лівому крутому схилі Клебан-Бицького водосховища. Статус пам'ятки загальнодержавного значення присвоєно в 1975 році. Входить до складу РЛП «Клебан-Бик».

Музей «Довкілля»

Музей історії села Олександро-Калинове, заснований у 2011 році активістами ГО «Енеїда». Експонатами музею стали зібрані старожитності, різноманітні предмети праці та побуту селян.

Музей «Довкілля». Фото Андрій Тараман

ЧУМАКУВАННЯ ДОНЕЦЬКОГО КРАЮ

Чумацтво – давній унікальний промисел, який сьогодні, швидше, нагадує загублену сторінку з історії України, що потребує вивчення і збереження.

Можливо, то саме з часів чумакування залишилися добра традиція проводити в дорогу близьких людей хоча б за власні ворота чи до основної дороги. Так колись рідні йшли за возами чумаків, далеко за село, бажаючи вдалої подорожі та щасливого повернення. Дівчата тихцем дарували своїм коханим хустки з надією, що та нагадуватиме в розлуці про почуття і оберігатиме від злої долі, а дружини, обіймаючи чоловіків, ніби ненароком, перевіряли, чи, бува, не забули ті за пояс поряд з ножем, ложкою і кресалом покласти папірець з молитвою. Колись розвинений промисел – нині практично забутий і повністю втрачений.

Із розвитком мережі залізничного сполучення країною цей промисел занепав і з часом взагалі залишився в минулому. Проте, чумацтво назавжди закарбувалося в прізвищах нащадків: Чумак, Чумакевич, Чумаків, Чумаченко, Чумачок тощо.

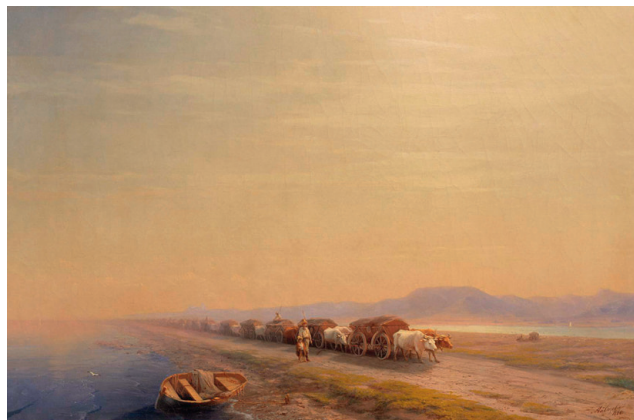
А ще воно чи не найбільше з усіх промислів українців зафіксоване у народних піснях. Імовірно, це пов'язане з тривалістю мандрівок чумаків, їх складністю, часто з дуже сумними і трагічними подіями.

Чумацькі пісні зберегли для нас і елементи самого промислу («Перекинув чумаченько Чотири вози солі»), і пов'язані з ним людські стосунки («Полюбила дівчинонька Чумаченька Гриця»), емоції («Пішов чумак, співаючи, Стара мати – ридаючи») та навіть підготовку до далекої («Ой ходив чумак сім год по Дону») й небезпечної («Там між трьома шляхами Ой там яму копали – Там чумака сховали») дороги:

*Весна-красна наступає.
Із стріх вода капле.
Молодому чумакові
Шлях-дорога пахне.*

А ще з чумакуванням пов'язані приказки та прислів'я: «Доля чумацька гірка, а щастя щербате», «Щоб чумаком стать, треба много знать», «Хліб і вода – чумацька їда», «Віз ламається – чумак ума набирається».

Чумакування подарувало культурі України бездонну скарбницю для творчості митців – письменників, художників, скульпторів, композиторів.

Айвазовський І.К. «Воли на перехийку» (1860)

Усім допитливим мандрівникам досі вказує дорогу зоряний Чумацький шлях – скупчення віддалених зір, галактика, до складу якої входить наша Сонячна система і всі зорі, які ми бачимо неозброєним оком. Українцям відомі й інші її назви – Молочний шлях, Божа дорога, але найпоширенішим варіантом є саме Чумацький шлях, як спомин про важку, часто невідому й небезпечну, чумацьку подорож. Термін-назва «Чумацький шлях» увійшов у мовну культуру українців символом відваги та пошуку своєї власної стежини, котра завжди вказуватиме шлях до рідного дому:

*Віки у даль майнули -
Ріка часів не знає вороття.
Ми до зірок сягнули
І ми збагнули, в чому суть буття.
Вона у тім корінні,
Що нас веде додому звідусіль
Під небо України,
Де чумаки розпоростили сіль...*

(із пісні «Чумацький шлях» на слова Анатолія Матвійчука)

Донеччина і Луганщина не належать до числа фаворитів у загальній картині чумацького руху в Україні. Однак і в цьому розділі історії держави нам є про що заявити.

Чумаки. Поштова картка кінця XIX–початку XX століть

Чумацьке село Новоселівка

До нас дійшли цікаві відомості про побут слободи Новоселівка. У 1880 році в «Харьковских губернских ведомостях» була надрукована гарна, ґрунтовно опрацьована стаття священика Григорівської церкви слободи Новоселівка Миколи Гавриловича Дикарьова «О чумачестве в слободе Новоселовке и ближайших к ней местностях Изюмского уезда, до и после проведения Курско-Харьковско-Азовской железной дороги». Микола Дикарьов був призначений в слободу Новоселівка 1849 року і застав в ній чумацький промисел у найбільшому розквіті.

Відомо з джерел, що тодішня Новоселівка ділилася населенням на дві частини – українську і російську. Українське населення переважно чумакувало, а що воно складало більшість, то Новоселівка була єдиним селищем у волості, зрештою, й на всій території сучасної Лиманщини, де був розвинений цей промисел. Російське населення займалося виключно заготівлею деревини і теслярством, за що його представники й звалися «пильщиками».

У Новоселівці XIX-го століття з 300 дворів 160 чумакувало. Спільно у них нараховувалося до 1500 пар волів, тобто на кожного господаря припадало більше дев'яти пар волів.

Чумаки перевозили найрізноманітніші речі. Так, відомо, що з настанням весни, вони брали з найближчого міста Слов'янськ топлене сало, а з інших навколишніх місцевостей – пшеницю, льон, борошно і відвозили все це на продаж у Таганрог, Бердянськ, Маріуполь. З Таганрога або Ростова брали рибу, ікру, вино. А ще – так звану дерев'яну олію (нижчий сорт оливкової олії), що використовувалась у примітивних світильниках. На радість господарям везли родзинки і ріжок – «цареград-

Насіння ріжкового дерева

ські боби» – плоди середземноморських дерев, з яких тоді виготовляли сурогат какао, освіжаючі напої, а також ласощі та приправу до випічки; тепер – це знову популярний продукт – кероб. На возах чумаків знаходилося місце для величезної кількості інших товарів, які везли на Курський Коренський ярмарок або в Білгород. Деякі товари відправляли навіть у Москву, Нижній Новгород й інші міста Російської Імперії. Чумакам доводилося бувати і в Астраханській губернії, і в Криму, Бессарабії, Білорусі і Польщі.

Чумацький шлях і переправа через Сіверський Донець

У селі Щурове, там де знаходиться так званий міський пляж (біля колишнього кафе «Бомбей»), раніше проходив шлях з Лиману в Слов'янськ. Ця дорога позначена на багатьох старовинних картах, і проходить вона через річку Сіверський Донець неподалік острова.

На місці сучасної бази відпочинку «Острів скарбів» у 1920-і роки ще існувала поромна переправа. Поромщиком працював Романенко Давид Іванович. Трохи пізніше тут стояв просто човен, за допомогою якого, використовуючи трос, перебиралася на інший бік річки.

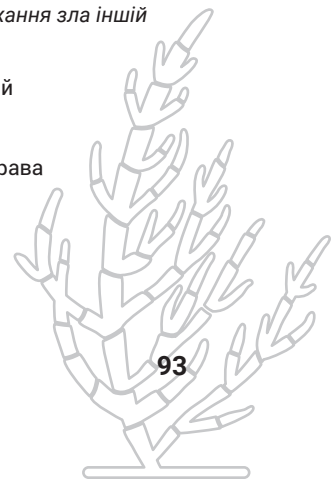
Раніше р. Сіверський Донець тут був нешироким. У посушливу пору річку можна було переїхати на підводі. Серед місцевих зберігся переказ, що начебто саме цією дорогою чумаки їздили в Тор (Слов'янськ) по сіль. Дорога між сучасними базами відпочинку «Альфа» і «Смарагд» досі серед місцевих має назву «Чумацький шлях».

УКРАЇНСЬКІ ПРИСЛІВ'Я, ПРИКАЗКИ, ЗАГАДКИ ПРО СІЛЬ

Народна творчість, до якої належать прислів'я, приказки, загадки, то не лише джерело вивчення минулого носіїв цієї мудрості, особливостей способу їх життя і праці. Найперше, ці короткі речення є узагальненим досвідом багатьох попередніх поколінь і, водночас, найпростішим способом передачі цього досвіду нащадкам. І чим частіше в цих коротких фразах мудрості є згадування певних речей, предметів, явищ, тим важливішими вони були в житті людей. Ту ж сіль вони освячували в церквах, замовляли, ворожили на ній, нею лікували і «зводили» зі світу, про неї складали пісні й казки. Судячи з багатства усної народної творчості українців і, найперше, приказок, прислів'їв, приповідок тощо однозначно зрозуміло: досвіду нашим предкам справді не бракувало, а сіль точно була надзвичайно важливою в їх житті.

Без золота прожити можна, а без солі – ні
Без солі, без хліба немає обіда
Без солі і хліба худая бесіда
Без солі і стіл кривий
Без солі не смачно, без хліба не ситно
Без солі солоно, без круп густо
Бочку солі з'їж, тільки тоді чоловіка пізнаєш
Водити хліб-сіль (товаришувати)
Гірка доля, як сльоза (в розумінні, що сльози – солоні)
Голодному й солоне смакує
Де багато невісток, там дуже борщ солоний
Де хліб, сіль, каша, там домівка наша
Ділити хліб-сіль (жити спільними турботами)
Добре живуть, хліб-сіль жують
Додати солі (робити дошкульнішим/дотепнішим висловлювання)
До нічого і солі не треба
Є хліб – солі нема, є сіль – хліба нема
Живемо: хліб жуємо, а іноді ще й присолюємо
Заробив на сіль для оселедця
З божої волі продав штани, купив солі

Звітрена сіль не годиться нінащо
Кожному досолив, а тепер сам поїдає
Недосолене на столі, а пересолене на дворі
Не досолити – не доїсти
Не до солі (дуже скрутно)
Немає в що й солі зав'язать
Немає долі без солі
Не пересолюй, бо зіпсуєш
Несолене їсти, що з немилим цілуватися
Не соли нічиєї рани, то й твоєї не будуть
Не тільки сіль, але й залізо зводиться
Ні муки пилінки, ні солі дробинки, ні горілки росинки
Ні хліба, ні солі, і сам бурлак в неволі
Одвжити солі (зробити неприємність; грубо комусь відповісти)
Пішов, несолоно сьорбавши (піймавши облизня, не здобувши бажаного)
Проквітнути без солі (знищити що-небудь, погубити когось)
Свій борщ хоч і не солоний, а ліпший, як чужа юшка
Сипати зайцям солі на хвіст (марно погрожувати)
Сіль дорожча, ніж золото
Сіль тобі в очі / на язик (прокльон, побажання зла іншій людині)
Сіль-хліб кусай, а розумних людей слухай
Сіль сіллю не посипають
Сіль – усьому голова, без солі і жито – трава
Сльозами хліб солять
Старі хліб-сіль не забуваються
Тепер уже насип йому солі на хвіст
Хліб, сіль, вода – козацька їда

Хліб-сіль їж, а правду ріж

Хліб-сіль їж, правду не ріж, а говори

Хліб та сіль (*привітання гостю, побажання добра іншим людям*)

Хлопці міцного замісу та крутого засолу

Цукру хоч повен віз, а віз усе солоний

Чоловік без друга – що їжа без солі

Щоб узнати чоловіка, треба з ним пуд солі з'їсти

Я його так люблю, як сіль в оці а кольку в боці

Як сіль в оці встряв

Як сіль у воді (*пропасти, безслідно зникнути*)

Розуміючи важливість вчасно передавати власний життєвий досвід і мудрість попередніх поколінь, наші предки, забавляючи своїх дітей і онуків, складали для них загадки, серед яких, звичайно, були й пов'язані з сіллю:

Білий камінь у воді тане (*сіль*)

Від води народиться, а води боїться (*сіль*)

Мене не їдять і без мене не їдять (*сіль*)

У воді родиться і води боїться (*сіль*)

У воді росте, кохається, вкинь у воду – злякається (*сіль*)

Я – дочка морська, але в воді вмираю (*сіль*)

А що то за коні: довгасті, голчасті,

Зеленої масті, нікого не возять,

Лише солі просять (*огірки*)

Саква - зручна сумка для сучасних мандрівників як відгомін давніх чумацьких сакв, що презентує колекцію смаків, store.saltway.in.ua

СОЛЯНА АФОРИСТИКА

Якщо в народну творчість сіль більше ввійшла через своє пряме призначення – необхідної харчової приправи, то в авторських висловлюваннях найчастіше підкреслюється саме те, інше, глибинне і філософське, значення солі. Частина висловлених вдало думок зберегла імена творців, частина – загубила, залишаючись жити в статусі народної мудрості, але це лише підтверджує ту важливу роль, якою протягом існування людства було наділено сіль:

«*Vitae sal amicitia* = Сіль життя – дружба» – латинське прислів'я

«Не вір всьому, що бачиш, адже навіть сіль виглядає як цукор» – арабська мудрість

«Сіль землі в поті орача, крові воїнів і сльозах вдів»

«Сіль життя проступає в сивині на скронях»

«Сіль землі – кращі люди свого часу»

«Ревність у чоловікові має бути. Але її не повинно бути видно, як солі в смачній їжі»

«Жінка – як сіль: з нею несолодко, але без неї несмачно»

«Жінка без минулого, як риба без солі: несмачно, але корисно для здоров'я»

«Якщо твоє життя – не цукор, не потрібно солити чуже»

«Мудра жінка додає цукру в усе, що вона каже чоловікові, і забирає сіль з усього, що чоловік каже їй» – арабське прислів'я

«Жарт, як і сіль, слід вживати з помірністю» – Піфагор

«Товчений цукор зі сіллю дуже схожі, але сіль та цукор – не одне й те саме» – Алішер Навої

«Хто пуд солі з'їв, у житті вище цінує мед» – Омар Хайям

«Краще хліб зі сіллю в спокої і без суму, чим багато страв вишуканих в смутку й горі» – Іван Золотоустий

«Складно пояснити смак солі тому, хто пробував лише цукор» – Бернар Вебер

«Вчорашні сльози втратили сіль і нині здаються солодшими» – Джанні Родарі

«Сіль жарту – щоб у безпечній дозі» – Роман Рудий

«Дотепність – сіль розмови, а не їда» – Вільям Гезлітт

«Сіль життя в пошуку нового» – Клінт Іствуд

«Помилки – це сіль шахів» – Ксаверій Тартаковер

«Якщо розривається глибокий зв'язок, біль розриву лікується сіллю» – Ігор Губерман

«В минулому були ті ж сіль та мило» – Ігор Губерман

«Густеет, оседая мыслей соль,
Покуда мы свой камень в гору катим:
Бесплатна в этой жизни только боль,
За радости мы позже круто платим» – Ігор Губерман

«Надо, надо сыпать соль на раны, чтоб лучше помнит,
Пусть они болят» – Володимир Висоцький

«Пам'ятайте: сіль роз'їдає рани. Не сипте її на рани. Додати рафінаду до свого життя і впустити нове кохання – ось мистецтво жити мудро» – Наталія Бурмакіна

«Правду кажуть, що людина повинна з'їсти пуд солі зі своїм другом, щоб якомога краще пізнати його» – Мігель де Сервантес

«Секс без кохання – це для мене приблизно те саме, що людина, котра їсть сіль і перець повними ложками, тому що без солі і перцю їжа буде прісною» – Станіслав Лем

«Секс, звичайно, сіль життя, але однією сіллю ситим не будеш» – Рената Шуман-Фікус

«Талант сам по собі – дешевший кухонної солі. Успішну людину від талановитої відрізняє лише одне – багато сумлінної праці» – Стівен Кінг

«Сіль життя полягає в тому, що воно – не цукор» – Геннадій Малкін

«Сіль – то смак, що створював і руйнував держави» – Олексій Мустафін

«Весь смак окремих думок залежить від стислості їх вираження: бо думки подібні до крупинок цукру чи солі, які повинні розчинитися в краплі води» – Жан Петі-Сан

«Ви – сіль землі. Якщо ж сіль втратить силу, то чим зробиш її солоною? Вона не потрібна ні нащо, її лише викинуть геть на поправлення людям» – Ісус Христос до своїх учнів у Нагірній проповіді (Матв. 5, із)

«До нас в науку! Ми навчим,
Почому хліб і сіль почім!» – Тарас Шевченко

«Розмова є сполученням думки. Сіль і світло компаній – союз досконалості» – Григорій Сковорода

«Аттична сіль» (тонкий жарт, витончений дотеп) – Цицерон, котрий про жителів Аттики казав, що «всі вони були посипані сіллю дотепності»

«Афорист – це той, хто добуває аттичну сіль для чужих страв» – Веслав Брудзинський

«Афоризми – істинна життєвська мудрість і сіль літератури» – Джон Морлі

ТЛУМАЧЕННЯ СЛІВ

Будара або **бударка** – давній вид плетених транспортно-вантажних або риболовецьких човнів; вузький довгий човен, нижня частина якого видовбана з цілісного стовбура дерева, а верхні борти нашиті з дощок; вантажний човен. Більше пояснень – див. Толковий Словник В. Даля.

Бурлак – в Російській імперії професія робітника, котрий разом з іншими перетягує річкове судно вгору проти течії річки. Раніше термін «бурлак» стосувалося селянина, котрий ішов на заробітки, переважно на річкові судна. Також – у Бессарабії XIX ст. неодружені чоловіки, які жили окремим господарством, або бездітні вдівці, що виділялися як окрема категорія податкових станів населення.

Варниця – велика залізна сковорода для виварювання солі з ропи. Також – у значенні «солеварня» як назва підприємства, де добували сіль методом її виварювання з ропи.

Верста або **верства** – давня міра довжини, вживана в XVIII-поч. XX ст.. Верста = 500 сажнів = 3500 футів = 1,06680 км. Також – ряд, пряма лінія, порядок: «Прогнав версту» – «відбив пряму лінію». Також – один з придорожніх стовпів, які встановлювалися обабіч дороги на відстані версти один від одного і вказували відстань до певного місця.

Волость – адміністративно-територіальна одиниця, що існувала на території України до 1923 р.; складалася зі суміжних сіл, розташованих в одному повіті; набула поширення в XI-XII ст.. Первинно – будь-яка територія, підпорядкована владі однієї особи.

Градирня – споруда у вигляді башти для охолодження води атмосферним повітрям; від німецького слова gradieren – «збагачувати, згущувати соляний розчин».

Казенна сіль – сіль, що добувалася для потреб держави (казни).

Козуб – невеликий кошик, сплетений з лози або лубу дерева.

Копер – споруда над стволом шахти, де встановлюються спеціальні пристрої і механізми для спуску та підйому шахтної кліті.

Острог – фортифікаційна споруда, опорний пункт, укріплення в вигляді стіни, складеної з загострених зверху і вкопаних щільно один до одного стовпів. Термін використовувався

і щодо поселення, яке було укріпленим пунктом. Також – в'язниця для утримання засуджених до вироку суду.

Пищаль – старовинна вогнепальна зброя, схожа на рушницю, розповсюджена в XVII ст.. Вояків, озброєних пищальми, називали пищальниками. Назва пов'язана зі специфічним свистом, який видавала зброя під час стрільби. Праслов'янське слово «пищаль» означає «сопілка». Щодо вогнепальної зброї дане слово вперше згадується близько 1399 року. На території України пищалі вперше згадуються в 1471 р. Також – старовинна артилерійська гармата.

Повіт/Уїзд – територіально-адміністративна одиниця на українських теренах XV-XX ст. і мала цілий ряд додаткових територіальних означень (судовий, військовий, приватний). На Московії в XVI-поч. XVIII ст. повіт/уїзд був основною одиницею адміністративно-територіального поділу, округу навколо міста, в якому сидів воевода (намісник). «Уїзд» є давнішим терміном на власне українських територіях, хоч і присутнім в лексиці (напр., княжі уїзди). В російській мові розрізняється вживання цих термінів: «повіт» прийнято вживати щодо адміністративної одиниці в Речі Посполитій (Україні до 1929-го), «уїзд» – до решти. Повіти/уїзди відмінені після радянської адміністративної реформи 1929 року.

Приписні селяни – численна група державних селян Російської імперії кінця XVII-першої половини XIX ст., котрі були зобов'язані замість сплати встановлених податків (оброк і податі) працювати на казенних/державних чи приватних промислових підприємств.

Пуд – давня міра ваги у східних слов'ян до запровадження метричної системи мір, що дорівнювала 40 фунтам (близько 16,4 кг).

Ропа – соляний розчин високої концентрації; насичена солями вода солоних водойм; розчин солей для різних технічних потреб. Також – діалект щодо слів «нафта», «сукровиця» (рідина, що сочиться з гнійних ран), «піт».

Рудник або шахта №-біс – додаток «біс» у назві шахт означає дублювання, повтор. Так називали клон, шахту-близнюка, що закладалася в безпосередній близькості від первинного об'єкта.

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка – офіційна назва, якою від 19 липня 1918 року називали Російську республіку, утворену внаслідок збройного

повстання більшовиків проти Тимчасового Уряду в листопаді 1917-го (т. зв. «Жовтневий переворот»). після 1936 року змінена на РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка.

Сажень – давня східнослов'янська лінійна міра. Назва походить від слова «сягати» (діставати). Спершу це була величина кроку, згодом це був розмах рук (маховий сажень) або відстань між кінчиком середнього пальця витягнутої вгору і вбік правої руки і носком відставленої вбік лівої ноги чи навпаки (косовий сажень). Тому сажень був доволі неточною величиною. З 1649 р. затверджувалася т. зв. казенна сажень, рівна 2,16 м. Сажень складався з 3 аршинів (аршин приблизно 72 см), 12 чвертей (чверть = 17,78 см), 48 вершків (1 вершок = 4,45 см) і 100 соток (1 сотка = 21,33 мм). Також сажень був одиницею обміру площі, об'єму. Сажнем називалася спеціально виготовлена мірка.

Світа – сукупність шарів порід, що залягають одна над одною і об'єднуються подібним складом та спільністю умов відкладання.

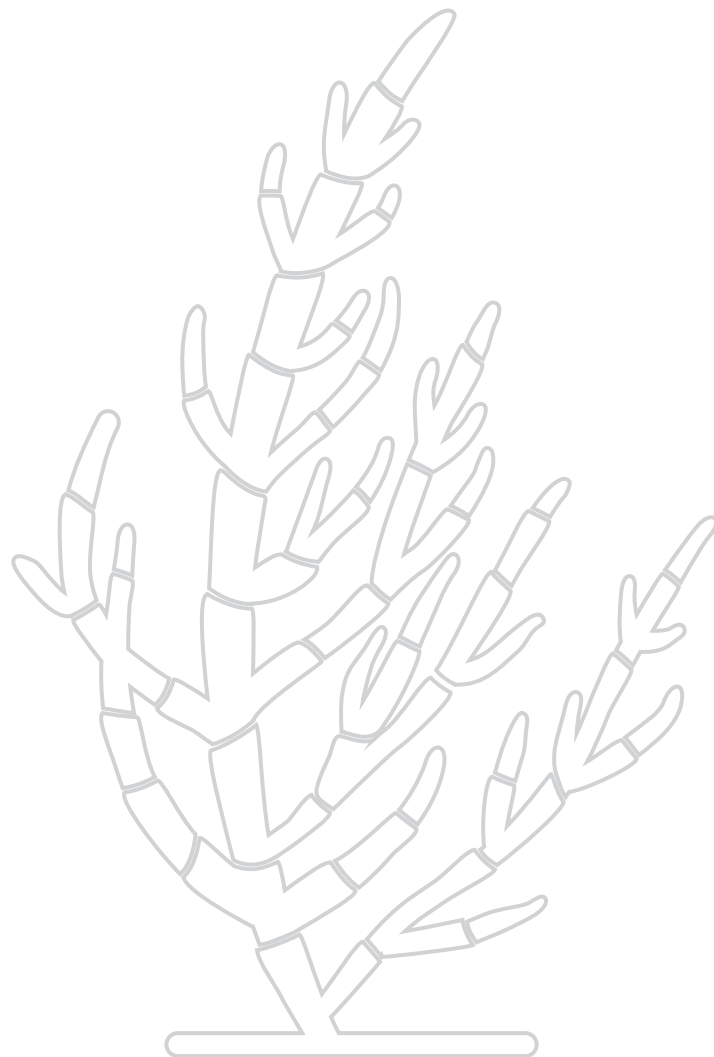
Черкаси (Черкаські люди) – один з екзонімів українців, поширений у XV-XVII ст. в офіційних документах Московії. Також – назва українських козаків на Московії до Переяславської ради 1654 року; після неї – «малоросійські козаки». Походження терміна «черкас» – досі дискутується в наукових колах.

Цеберок – цеберка, цеберко – як правило, дерев'яна посудина з дужкою для носіння, схожа до відра, для носіння чи зберігання рідини. Зустрічаються й металеві цеберки. Цеберки мають більший від відер об'єм.

Цілик – масив ґрунту з корисними копалинами, що залишається незайманим при розробці.

Шанець – оборонне укріплення в землі; земляні укріплення у вигляді ровів з насипом. У ширшому значенні – загальна назва польових та військових укріплень. На території України козаки першими використали метод накопування шанців, який виявився надійним способом захисту від стрілянини в степовій місцевості. Саме тому кожен козак мав мати при собі лопату-кирку, щоб навіть у часі бою швидко спорудити собі шанець чи укріплення.

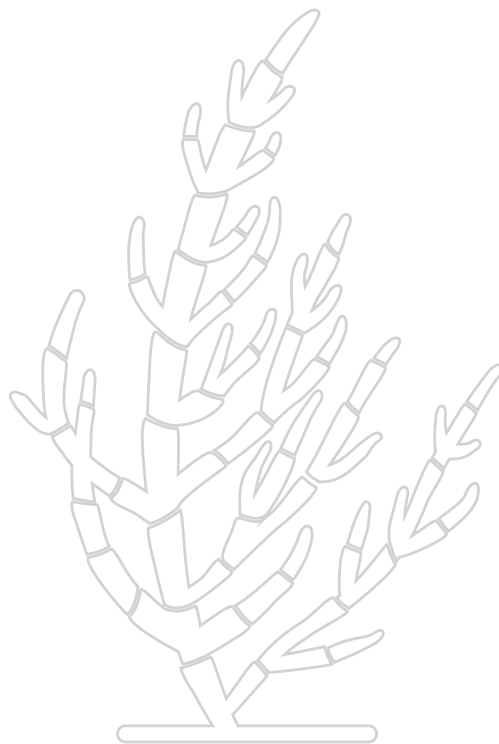
Юрт – козацька станиця, з усіма землями, населенням і хуторами. Термін запозичений переважно донськими козаками від тюркських племен, де юртом називали родинне володіння.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ТА КРАЄЗНАВЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ З «СОЛЯНОЇ» СПАДЩИНИ

1. Гайко Г., Білецький В., Мікось Т., Хмура Я. Гірництво й підземні споруди в Україні та Польщі (нариси з історії) – Донецьк: УКЦентр, Донецьке відділення НТШ, «Редакція гірничої енциклопедії», 2009. – 296 с.
2. Горшков В.П., Грищенко А.В. Соль земли Донецкой. Часть первая. Солеварни Донбасса. Научно-популярное издание. – Донецк: Ред.-изд. отдел обл. управления по печати, 1992. – 176 с.
3. Горшков В.П., Грищенко А.В. Соль земли Донецкой. Часть вторая. Каменная соль Донбасса. Научно-популярное издание. – Донецк: Ред.-изд. отдел обл. управления по печати, 1992. – 139 с.
4. Гулько И.Л. Солёный–Тор–Славянск. Материалы для изучения истории города – К., 2019. – 496 с., с илл.
5. Ещенко А.Н., Доценко Д.Н., Ещенко С.А. Подземная добыча каменной соли на Артемовском месторождении. (К 130-летию с начала разработки месторождения). – Донецк: Норд-Пресс, 2011. – 144 с.
6. Жиленко М., Мойжес В., Прохненко І., Драбанц М. Р. Соляний шлях – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2021. – 96 с.
7. Ключков Ю.А. Славянск: историко-публицистический очерк / Ю.А. Ключков. – Сталино: Донбасс, 1960. – 166 с.
8. Копыл А.Г. Хроника одинокой крепости (1700-1730 гг.) – К.: Друкарський двір Олега Федорова, 2019. – 236 с.
9. Копыл А.Г. Хроника одинокой крепости (1731-1783 гг.) – К.: Друкарський двір Олега Федорова, 2019. – 228 с.
10. Копыл А.Г. Записки из уездного городка – К.: Друкарський двір Олега Федорова, 2019. – 244 с.
11. Король Т. Світ східних галлів / Т. Король. – Брошнів-Осада, 2010. – 500 с.
12. Криволучькі читання: Булавинське повстання (1707-1708 рр.). 310-та річниця битви в урочищі Крива Лука: збірник історико-краєзнавчих праць. – Лиман, 2018. – 92 с.
13. Криволучькі читання – 2020: Крива Лука, Маяки, Щурове, Ямпіль та інші. Забуті назви на шляху, позначеному сіллю. – Лиман, 2020. – 156 с.
14. Литвинчук Н.В. Україна, держава: ремесла та промисли [Електронний ресурс] / Енциклопедія історії України: Україна-Українці. Кн. 1 / Редкол. В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2018. – 608 с.
15. Омельченко С.І. Кременіщина – минуле і сьогодення – Лисичанськ, 1991. – 65 с.
16. Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел) / Український культурологічний центр. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. – 180 с.
17. Пірко В.О., Литвиновська М.В. Соляні промисли Донеччини в XVII – XVIII ст. (Історико-економічний нарис і уривки з джерел) – Донецьк: Східний видавничий дім, 2005. – 136 с.
18. Подов В.І. История города Лисичанска. – Луганск: «Альма-матер», 2005. – 535 с.
19. Подов В.І., Курило В.С. Історія Донбасу / В.І. Подов, В.С. Курило; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – 300 с.
20. Пырин С.Н., Ефимович Л.Ф., Булинг В.Г., Кравец Д.П. Первая соляная шахта Донбасса – Славянск: «Печатный двор», 2003. – 44 с.
21. Соловар В.В. Маяки: історія далека і близька. Краєзнавчі матеріали – Слов'янськ: Вид-во Б.І. Маторіна, 2019. – 195 с.
22. Stoupyk. Четвертое измерение. Издание второе, исправленное и дополненное. – Краматорск: «Печатный дом», 2018. – 170 с.
23. Татаринов С.Й., Степаненко О.М. Історія соляної промисловості Донбасу – Донецьк: «Кальміус», 2013. – 74 с.
24. Татаринов С.Й. Бахмутський край – видатні сторінки історії. Історико-краєзнавчий нарис / С.Й. Татаринов, Н.О. Тутова, П.М. Тутов. – Х.: Мачулін, 2013. – 408 с.
25. Янко І. Солеварні міста гуцульсько-покутської межі [Текст]: [іст.-краєзн.вид.] / Іван Янко. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2011. – 288 с.

ДЛЯ НОТАТОК

ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ГО «ЦПГА «КРИЛА»

Про нас:

Діяльність громадської організації «Центр підтримки громадської активності «Крила» спрямовано на розвиток внутрішнього туризму північної частини Донецької області. Проекти, що послідовно реалізуються організацією, мають на меті розкриття потенціалів: людського – для можливостей саморозвитку мешканців, туристичного – для сприяння позитивному іміджу громади, регіону, просвітницького – для глибшого пізнання середовища проживання місцевими мешканцями і почуття приналежності до громади. Задля комплексної роботи налагоджуються партнерські стосунки з представниками влади, бізнесу, фахівцями і колегами з інших областей.

Організація бере активну участь у роботі профільних комітетів Торгово промислової палати, розробці стратегій розвитку місцевого туризму, планів просторового планування тощо.

Постійно проводяться заходи, спрямовані на об'єднання усіх зацікавлених сторін для розширення асортименту туристичних послуг, ведеться робота з мешканцями з підтримки їх творчої активності, мотивації можливостей для саморозвитку, аналізується досвід інших регіонів. Вплив діяльності Організації не обмежується Лиманським районом, партнерська мережа учасників спільних проєктів поступово поширюється. Важлива увага надається дослідженням природного, культурного, історичного, етнографічного матеріалів. Місія Організації – сприяти туристичному розвитку території через розкриття людського потенціалу та особливостей історичної спадщини.

Основним підсумком п'яти років діяльності Організації є сформована команда однодумців і фанатів своєї справи, готових брати відповідальність на себе, доповнювати діяльність одне одного і разом створювати цікавий і якісний продукт. Нашу групу формують: менеджер з туризму, спеціаліст з креативних індустрій, фахівці з картографії та гірничої справи, місцеві краєзнавці тощо. Доповнені та підсилені професійними вміннями дизайнерів, копірайтерів, зовнішніми консультантами по розвитку туристичних дестинацій ми готові братися і виконувати завдання будь-якої складності.

Контактна інформація: ГО «ЦПГА «Крила», E-mail: kryla@greentour.dn.ua

+38(099)073-25-90; +38(067)625-24-91

About Us:

Activities of non-governmental organization: «Support Center of Social Activity», «Kryla (Wings)», aimed at the development of domestic tourism of the northern part of the Donetsk region. Projects consistently implemented by the organization aim to reveal potentials: human – for the possibilities of self-development of residents, tourism – to promote a positive image of the community, the region; enlightenment – for the deeper knowledge of habitat by residents and a sense of the community belonging. Partnerships with government, business, specialists, and colleagues from other oblasts are established for complex work.

The organization takes an active part in the work of specialized committees of the Chamber of Commerce, development of local tourism developing strategies, spatial planning, etc.

Events that are constantly held to aim at uniting all stakeholders to expand the range of tourist services, work with residents is being carried out to support their creative activity, motivate opportunities for self-development, and experience other regions being analyzed. The influence of the organization is not limited by the Lyman district, a partner network of joint project participants is gradually spreading. Important attention is given to the research of natural, cultural, historical, ethnographic materials. The mission of the Organization: is to promote the tourist development of the territory through the disclosure of human potential and features of historical heritage.

The main result of five years of activity of the Organization is a formed team of like-minded people and fans of their affairs, ready to take responsibility, complement each other's activities and create an interesting and high-quality product. Our group is formed by a tourism manager, a creative industries specialist, cartography and mining experts, local ethnographers, etc. We are ready to take on and perform tasks of any complexity, supplemented, and strengthened by the professional skills of designers, copywriters, external consultants for the development of tourist destinies.

Contact Information ГО «ЦПГА «Kryla (Wings)», E-mail: kryla@greentour.dn.ua

+38(099)073-25-90; +38(067)625-24-91

ÜBER UNS:

Die Tätigkeit der zivilgesellschaftlichen Organisation «Zentrum für Unterstützung des Bürgerengagements «Kryla» ist auf die Entwicklung des Binnentourismus im nördlichen Teil des Gebiets Donezk gerichtet. Unsere Projekte haben zum Ziel, verschiedene Potenziale zu entfalten: vom menschlichen, um die Selbstentwicklung der lokalen Bevölkerung voranzutreiben, über das touristische, um ein positives Image der Gemeinde und der Region zu stärken, bis hin zum Aufklärungspotenzial, um ein besseres Verständnis des eigenen Lebensraums und ein Zugehörigkeitsgefühl bei den Einheimischen zu entwickeln.

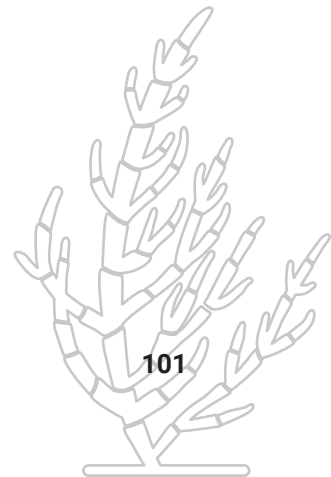
Des Weiteren werden partnerschaftliche Beziehungen zu Amtsvertretern, Unternehmern, Fachleuten und Kollegen aus anderen Gebieten aufgebaut, um eine komplexe und fundierte Herangehensweise zu ermöglichen.

Die Organisation beteiligt sich aktiv an der Tätigkeit von Profilausschüssen der Industrie- und Handelskammer, an der Erarbeitung von Entwicklungsstrategien für den lokalen Tourismus, an der Erstellung von Raumordnungsplänen etc.

Auf regelmäßiger Basis werden Maßnahmen zur Vereinigung aller Beteiligten getroffen, die der Erweiterung des touristischen Angebots dienen sollen. Darüber hinaus fördert unsere Organisation die kreative Tätigkeit der lokalen Bevölkerung, unterstützt sie bei ihrer Selbstentwicklung und analysiert Erfahrungen anderer Regionen. Unser Netzwerk an Projektpartnern wächst stetig weiter, sodass der Einflussbereich der Organisation weit über den Rajon Lyman hinausreicht. Einen wichtigen Teil unserer Tätigkeit macht die Untersuchung natürlicher, kultureller, historischer sowie ethnographischer Besonderheiten der Region aus. Unsere Mission ist es, die Entwicklung des regionalen Tourismus durch Entfaltung des menschlichen Potentials sowie Berücksichtigung des historischen Erbes zu unterstützen.

Im Laufe der fünfjährigen Tätigkeit unserer Organisation hat sich ein professionelles Team von Gleichgesinnten und Begeisterten gebildet, die bereit sind, Verantwortung zu übernehmen, sich gegenseitig tatkräftig zu unterstützen und gemeinsam ein interessantes und qualitativ hochwertiges Produkt zu entwickeln. Darin sehen wir unsere wichtigste Errungenschaft. Unser Team besteht aus einem Tourismusmanager, einem Fachmann auf dem Gebiet der Kreativwirtschaft, aus Kartografie- und Bergbauexperten, lokalen Heimatforschern usw. Mit Unterstützung erfahrener Designer, Werbetexter sowie Außenexperten für Destinationsentwicklung sind wir in der Lage, sogar die anspruchsvollsten Aufgaben zu bewältigen.

Kontakt: NRO «Zentrum für Unterstützung des Bürgerengagements «Kryla (Flügel)», E-Mail: kryla@greentour.dn.ua
+38(099)073-25-90; +38(067)625-24-91

Науково-популярне видання

**Шлях, позначений сіллю.
Солоні історії Сходу України**

Упорядники: М.В. Кулішов, О.В. Дрогомирецька, Я.В. Синиця

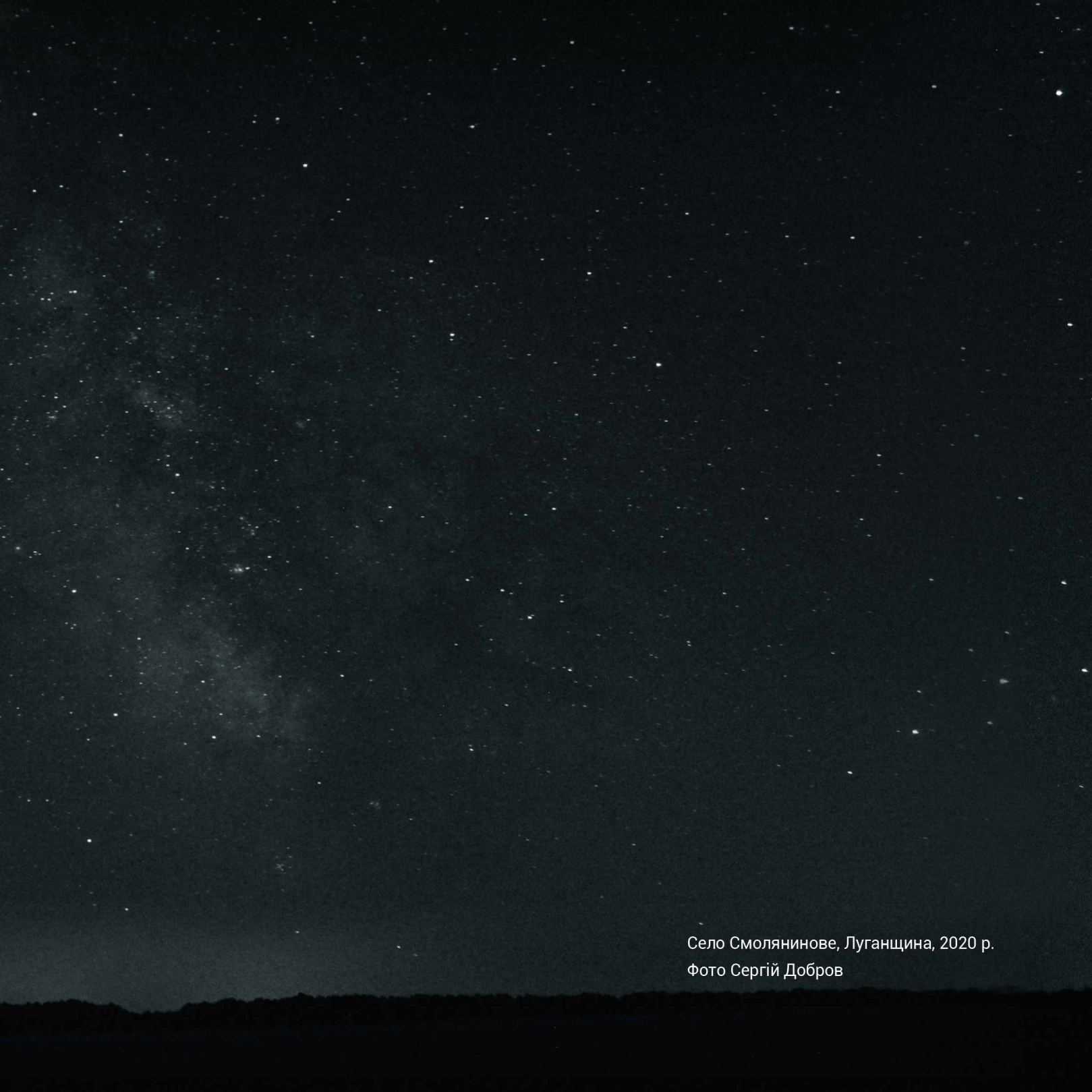
Редакторка: О.В. Дрогомирецька

Комп'ютерна верстка: О.К. Кривошта

Донецький край під покровом Чумацького шляху

Село Смолянинове, Луганщина, 2020 р.

Фото Сергій Добров

saltway.in.ua